

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Brouwen aan de Eem

Alberts, L.G.

Citation

Alberts, L. G. (2015, May 12). *Brouwen aan de Eem*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/32961>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/32961>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/32961> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Alberts, Leen

Title: Brouwen aan de Eem, Amersfoort, een Stichtse bierstad in de late middeleeuwen

Issue Date: 2015-05-12

8 HET BROUWERSGILDE VAN SINT-JORIS

Nadat we in het vorige hoofdstuk de economische betekenis van de Amersfoortse brouwnijverheid hebben uitgedrukt in werkgelegenheid en accijnsinkomsten, stellen we hier de beroepsgroep van de brouwers zelf centraal. We analyseren hoe de verenigde brouwers zich verhielden tot de andere voornaamste beroepsgroepen in de stad en hoe zij zich in het openbaar manifesteerden. Vervolgens proberen we om ondanks de zwijgzaamheid der bronnen te achterhalen vanaf wanneer en op welke manier de brouwers zich hebben georganiseerd.

Status en stedelijke processies

De grote ommegangen

De vroegste vermelding van de bierbrouwers als beroepsgroep vinden we in de verordening van het stadsbestuur van maandag 21 mei 1436, waar werd voorgeschreven in welke volgorde de schutterij, de beroepsgroepen, de Onze-Lieve-Vrouwebroederschap en het stadsbestuur zich moesten opstellen bij processies door de stad. Het besluit werd genomen op de eerste raadsvergadering die werd gehouden na de Onze-Lieve-Vrouweprocessie die jaarlijks plaatsvond in het weekend na Hemelvaart.¹ Deze Mariaprocessie was rond die tijd vermoedelijk al de belangrijkste ommegang van Amersfoort, waarbij de voornaamste geledingen van de burgerij en de geestelijkheid meeliepen. Na 1444, toen een miraculeus pijpaarden Mariabeeldje werd gevonden, groeide de Onze-Lieve-Vrouwevaart uit tot het grootste stedelijke evenement waar een driedaagse jaarmarkt aan werd gekoppeld en de stad volliep met pelgrims, marktkooplui en talrijke andere bezoekers.² De ommegang ter ere van Maria was ook in de steden in het oosten van de Nederlanden de belangrijkste processie van het jaar, waarbij de datum waarop hij plaatsvond kon verschillen.³ De Eemstad gaf met het mirakel, de Vrouwevaart en een jaarmarkt vorm en gewin aan deze volksdevotie, waarmee zij zich profileerde ten opzichte van andere populaire Mariabedeplaatsen. De processievolgorde die het stadsbestuur in mei 1436 officieel vastlegde, is een bijzonder document dat ons iets kan vertellen over de plaats en de status van de bierbrouwers tussen de andere beroepsgroepen en geledingen van de stad. Om die status op waarde te kunnen schatten moeten we eerst dieper ingaan op het belang van de grote stedelijke processies en de zeggingskracht van de volgorde waarin de stoet werd opgesteld.⁴

De Vrouwevaart was weliswaar de meest luisterrijke, maar bepaald niet de enige ommegang waar de Amersfoortse burgerij in vol ornaat voor uitliep. De oudst bekende processie bestond vanaf 1340 en stond in het teken van het mirakel van het Heilige

¹ Bnr 1 inv nr 1: f 52, gedateerd secunda (maandag) na Sophie (15 mei) 1436; Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden* I, 23. Palmboom ('Kerkgeschiedenis', 184, noot 82) dateert deze tekst op 16 mei 1436.

² Van Bommel (*Beschrijving Amersfoort*, 134-135) en in zijn navolging Van Rootselaar (*Amersfoort II*, 19) en Thiers (Ottie Thiers, *Bedevaart en kerkeraad. De Amersfoortse vrouwenvaart van 1444 tot 1720* (Hilversum 1994), aldaar 23) gingen ervan uit dat de Onze-Lieve-Vrouwevaart in het jaar 1446 voor het eerst werd ingesteld. Palmboom heeft aangetoond dat al in 1410 een Mariaprocessie werd gehouden in het weekend na Hemelvaart, waarvan de beroemde Vrouwevaart na 1444 een voortzetting was. Het raadsbesluit van mei 1436 onderbouwt deze visie. Er waren in Amersfoort twee Onze-Lieve-Vrouwebroedersschappen die beide in de veertiende eeuw moeten zijn opgericht. De ene had zijn altaar in de Sint-Joriskerk, de andere in de Onze-Lieve-Vrouwekapel. Vermoedelijk was het deze laatste die in de processievolgorde van 1436 werd genoemd. In 1445 werd een tweede Onze-Lieve-Vrouwebroederschap opgericht in de Sint-Joriskerk, waarvan de voornaamste geestelijken en burgers van de stad lid waren, Palmboom, 'Kerkgeschiedenis', 182-184.

³ Nijsten, *Volkscultuur*, 50.

⁴ Algemeen over de processiecultuur: Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust*, 281-349; Hermesdorf, *Rechtsspiegel*, 53-63; Nijsten, *Volkscultuur*, 49-59; Pleij, *Geveugelde woord*, 120-135; Ramakers, *Spelen en figuren*, 43-91.

Sacrament, de hostie als het lichaam van Christus, dat in de grote stadsbrand van dat jaar ongeschonden was gebleven. Jaarlijks werd de heilige hostie in een plechtige optocht meege dragen op de zondag na Pasen, wanneer tevens de voorjaarsjaarmarkt plaatsvond.⁵ In het jaar 1436 werd door het stadsbestuur afgekondigd dat voortaan ook op 30 oktober een sacramentsprocessie zou worden gehouden, waarbij de stoet over de wallen van de tweede stadsmuur werd geleid ter nagedachtenis van de gevallenen bij de vergeefse bestorming door het leger van hertog Filips van Bourgondië in 1427. Uit een bewaard gebleven stadsrekening blijkt echter dat reeds in het jaar 1434 rond die datum een ommegang met het Heilig Sacrament werd gemaakt. De traditie van deze herdenkingsplechtigheid was kennelijk al eerder ingezet.⁶ Het stadsbestuur volgde met de officiële verordening een praktijk die reeds op initiatief van geestelijken en burgers uit de stad was ontstaan. Nog een andere processie ter ere van het Heilige Sacrament vond plaats op Sacramentsdag, de tweede donderdag na Pinksteren, waarbij niet alleen de geestelijkheid, maar ook de gilden meeliepen.⁷ Verdere ommegangen werden gemaakt op Sint-Joris (23 april), op de drie Kruisdagen voorafgaand aan Hemelvaartsdag, op Maria Hemelvaart (15 augustus), op 16 september, vanwege de vertoning van de relik van de Doornenkroon, en op Maria Presentatie (21 november).⁸ Naast deze vaste processies waren er ook spontane gelegenheden waarbij het stadsbestuur alle gerechtigde geledingen van de burgerij opriep in processie te gaan, zoals in juli van het jaar 1557 als dankbetuiging aan God voor de veilige binnenkomst van de graanschepen en de goede oogst van het land of in april 1559 ter ere van de vrede die was gesloten tussen koning Filips II en de koning van Frankrijk. Er werd ook een grote processie gehouden wanneer een pasgewijde priester zijn eerste mis hield.⁹

Deelnemers en rituelen

Bij de grote stedelijke processies te Amersfoort bestond de lange stoet uit de schutterij, de gilden, (een deel van) de broederschappen, het stadsbestuur, de kapittelgeestelijken van de Sint-Joriskerk, de priesters van de andere kerken en kloosters en de leerlingen van de Latijnse school, gehuld in hun koorkleed. Vanaf het laatste kwart van de vijftiende eeuw kregen ook de franciscaner broeders een plaats in de stoet – de orde had zich pas in 1472 in de stad gevestigd.¹⁰ Hoe de precieze opstelling van de deelnemers in de optocht was, weten we niet

⁵ Deze jaarmarkt was in 1331 of eerder ingesteld en was dus ouder dan het sacramentswonder. De processie zal bewust aan dit commerciële evenement zijn gekoppeld om publiek naar de markt te trekken en de bezoekers devotie bij te brengen. Alleen deze eerste sacramentsprocessie en de Onze-Lieve-Vrouwevaart vielen samen met een jaarmarkt, Alberts, 'Bedrijfsleven', 90. Een vanzelfsprekend samengaan van ommegang en markt, zoals voor Utrecht wordt verondersteld, gold niet voor Amersfoort, Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust*, 337-342.

⁶ Van Kalveen ('Oorkonden sacramentsverering', 28) stelt abusievelijk dat de herdenkingsprocessie op de datum van 29 oktober werd gehouden. Op die dag werd echter alleen 's avonds vigilie gezongen. De ommegang vond de volgende dag voor of na de mis plaats. Ten behoeve van de doorgang van de stoet onder de Rodetorenpoort werd deze poort schoongemaakt op kosten van het stadsbestuur; bnr 1 inv nr 452 (1434): 17. In laatstgenoemd jaar werd de sacramentsprocessie gehouden op 31 oktober, de dag voor Allerheiligen.

⁷ Van Rootselaar, *Amersfoort II*, 361 (1559).

⁸ Van Kalveen, 'Oudste rekening (2)', 21.

⁹ Van Rootselaar, *Amersfoort II*, 20, 358 (1557), 361 (1559); Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, 97-98; Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden I*, 23 (1436), 29-30 (1437).

¹⁰ In de bestuurlijke bepaling van 21 mei 1436 over de volgorde in de optocht bij processies wordt het Sint-Joriskapittel niet genoemd. In een bestuurlijk besluit van 21 augustus van datzelfde jaar echter schonk het stadsbestuur aan het kapittel twee lood zilver onder meer om tijdens de processie die voortaan jaarlijks op 30 oktober zou worden gehouden, het Heilige Sacrament te dragen, Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, 926; Van Kalveen, 'Oorkonden sacramentsverering', 38-39. In de processievolgorde uit 1436 wordt alleen de Onze-Lieve-Vrouwebroederschap genoemd als deelnemer aan de ommegangen. Raadsbesluiten uit 1545 en 1567 spreken echter van 'gilden en broederschappen' waarom we mogen aannemen dat ook andere broederschappen deelnamen, Van Rootselaar, *Amersfoort II*, 334; Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, 136. In de statuten van drie broederschappen (Heilig Kruis, Sint-Anna en Sint-Barbara) staat deelname door de bestuursleden aan de

volledig. Het raadsbesluit van mei 1436 noemt alleen de onderdelen van de burgerlijke geleding in hun onderlinge volgorde, maar hoe hun positie was ten opzichte van de geestelijke geleding, is onzeker. Aangezien de magistraat achteraan het burgerlijke deel kwam en het in diverse steden gebruikelijk was dat de regeerders bij de geestelijken van de stadskerk met het Heilig Sacrament liepen als kern van de stoet, bestaat de indruk dat de geestelijke groeperingen te Amersfoort in het tweede deel van de optocht waren opgesteld. Bij de processie die ter gelegenheid van de inhuldiging van bisschop Frederik van Baden in het jaar 1496 werd gehouden, bleven de gilden – die kennelijk voorop liepen – staan bij een poort in de binnenstad, haakte vervolgens het stadsbestuur af bij een poort in de buitenstad en liep ten slotte alleen de geestelijke geleding verder de stad uit om hun vorst en kerkelijk leider op te wachten. De geestelijke groeperingen lijken hier in het latere deel van de stoet te verschijnen, maar helemaal duidelijk is dit niet.¹¹

Naast de vertegenwoordigers uit de eigen stedelijke bevolking moeten er ook tal van genode gasten van buiten aan de ommegangen hebben deelgenomen aan wie voor de gelegenheid een vrijgeleide werd gegeven.¹² Buiten de genodigden trok het evenement van de Vrouwevaart veel bedevaartgangers. In het jaar 1545 verbood het stadsbestuur aan de inwoners om de pelgrims tegemoet te gaan om wassen voorwerpen te verkopen. Een ieder diende bij zijn eigen verkoopplaats te blijven staan.¹³ Heiligenbeelden en relikwieën in vergulde schrijnen die tijdens de processies op een aantal plaatsen in de stoet op draagbaren werden meegevoerd, waren de sieraden van de optocht. Hiertoe behoorde niet alleen het sacramentshuisje met de heilige hostie, maar ook de reliekschrijn van Sint-Joris in de vorm van een hoofd. Toeschouwers die met de optocht mee wilden lopen mochten niet tussen de officiële groepen van de burgerij en van de geestelijkheid in gaan lopen, maar moesten achter de draagbaar van Sint-Joris en de processie volgen.¹⁴ Bij de Onze-Lieve-Vrouwevaart werd uiteraard ook een Mariabeeld megedragen.¹⁵ Het is waarschijnlijk dat bij passende gelegenheid nog andere relieken werden rondgedragen, zoals de tak van de doornenkroon van Jezus of de relik van het Heilige Kruis.¹⁶ De deelnemers namen verder ettelijke kruisen en vaandels mee. De gilden droegen hun eigen wimpels en de jongste twee leden van elke gilde

OLV-vaart vermeld. De Sint-Jeronimusbroederschap verzorgde bij die gelegenheid een toneelstuk, Palmboom, 'Kerkgeschiedenis', 191. Uitgebreider worden de deelnemende partijen beschreven bij de inhuldiging van bisschop Frederik van Baden in 1496, waarbij de stedelijke geledingen 'processiegewijs' werden opgesteld, Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, 236-266. Hier worden de franciscanen, de andere priesters dan die van Sint-Joriskerk en de schoolkinderen genoemd.

¹¹ Te Oudenaarde liep de geestelijkheid voorop met de heren van de stadskerk die het Heilige Sacrament droegen als laatsten, gevolgd door het stadsbestuur en de andere burgerlijke geledingen, Ramakers, *Spelen en figuren*, 59-68. Evenzo volgde te Gouda het stadsbestuur de geestelijken met het Heilige Sacrament, met vervolgens de gildeleden in hun kielzog. Enkele vertegenwoordigers van de gilden liepen echter met de schutterijen ook vooraan in de optocht, Goudriaan, 'Gilden en broederschappen', 32-35. Te Amsterdam liepen de gilden voorop, gevolgd door de schutterijen, de scholieren, de priesters, de monniken, boetelingen en tot slot de pastoor van de stadskerk met het stadsbestuur en de speellieden, Brouwer Ancher, *Gilden*, 229-230.

¹² In 1446 werden gasten van buiten uitgenodigd om de eerste mis van priester Gerrit Fojjer bij te wonen, waarvoor een vrijgeleide werd gegeven, Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, 97-98. De Amersfoortse schutterij was in 1457 te gast bij de Cuneraprocessie te Rhenen, waarheen ze zich in zes wagens lieten vervoeren, bnr 1 inv nr 454 (1457) 37. De stadsbestuurders van Amersfoort werden in het jaar 1496 uitgenodigd om te Buren de eerste mis van de zoon van een burgemeester bij te wonen, Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, 98.

¹³ Van Rootselaar, *Amersfoort II*, 333-334 (1545).

¹⁴ Van Kalveen, 'Oudste rekening (2)', 21; Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden I*, 237 (1527); Van Rootselaar, *Amersfoort II*, 240 (1527), 359 (1558).

¹⁵ Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden I*, 53 (1464).

¹⁶ Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, 264. Over de verering van de relik van de doornkroon: Ludo Jongen en Fred van Kan, 'Amersfoort en de doornenkroon. Over een bijzondere relikwie in laatmiddeleeuwen Amersfoort' *Jaarboek Flehite* 4 (2003) 10-33; Van Kalveen, 'Oudste rekening (1)', 6-7.

liepen ‘in hun beste habijt’ met ceremoniële kaarsen.¹⁷ Het moet een enorme klus zijn geweest om de honderden deelnemers aan de stoet in het gelid te krijgen. Voor de goede orde was de regie tijdens de Vrouwevaart in handen van de kerkmeesters van de Onze-Lieve-Vrouwekapel, die met behulp van een rode stok de gilden, de broederschappen met hun relieken en de toneelspelers de juiste posities wezen.¹⁸ Als uiting van welstand en weerbaarheid liepen de burgers in vol ornaat mee, met wapenrusting en al, waaraan de kerkmeesters gelijk konden zien wie bij de officiële stoet hoorde en dus een plaats aangewezen moest krijgen, en wie niet.¹⁹ De luisterrijke processies waren vrome demonstraties van burgerlijke trots, waaraan de gehele stedelijke bovenlaag van bestuurders, militairen, ondernemers en geestelijken deelnam. Inwoners uit de lagere sociale groepen hadden hierin geen plaats, maar mochten toekijken of achteraan de stoet meelopen. Zoals de meege dragen hostie het lichaam van Christus weergaf, zo stond de optocht van de voornaamste geledingen van de stad symbool voor de verschillende leden van het lichaam van de stedelijke gemeenschap, waarvan het stadsbestuur het hoofd vormde.²⁰

In veel plaatsen was het gewoonte dat gildeleden gaandeweg de omme gang of na afloop mime- of toneelspe len opvoerden, waarbij Bijbelse of profane verhalen werden uitgebeeld op wagens of kleine provisorische podia.²¹ Soms beeldde een gilde zijn eigen beschermheilige uit of speelden ze hun beroepsbezigheid na. Over dit soort optredens bij processies te Amersfoort is maar weinig bekend. In het jaar 1457 werd door het genootschap van Dirk Zwolman en zijn gezellen het stuk opgevoerd van de Hemelvaart van Maria.²² Jaarlijks werd op Palm pasen de episode van de Intocht in Jeruzalem uitgespeeld door de Jeruzalembroederschap, waarbij de – vermoedelijk houten – ezel door de stad werd getrokken. Er waren soms muzikanten uit Zwolle en Utrecht bij aanwezig. Op Vastenavond vonden in de zestiende eeuw bovendien optredens plaats van de rederijkers en van de leerlingen van de Latijnse school.²³ Er werd op deze momenten in de paastijd beslist processie gelopen, maar hie raan namen vermoedelijk minder groepen deel dan aan de grote omme gangen. Voorts waren op de avond voorafgaand aan de Onze-Lieve-Vrouwevaart de beide burgemeesters en vijf andere bestuurders vertegenwoordigd bij muziek en spel die in een herberg werden opgevoerd.²⁴ Juist tijdens deze prestigieuze omme gang moeten toneelstukken zijn opgevoerd. Een verordening uit 1545 noemt gilden, broederschappen en ‘batementen’ (toneelgroepen) aan wie een plaats in de optocht zou worden toegewezen. Zeker de Sint-Jeronimusbroederschap had de taak om bij de Vrouwevaart een stuk op te voeren.²⁵

¹⁷ Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, 263-266; Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden* I, 302-303 (1541).

¹⁸ Van Rootselaar, *Amersfoort* II, 334 (1545); Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, 136 (1567).

¹⁹ Aan de leden van de gilden, de broederschappen en de ‘batementen’ (toneelgroepen) werd voorgeschreven ‘in hun harnas’ te verschijnen – zoals ook tijdens jaarmarkten, Van Rootselaar, *Amersfoort* II, 334 (1545), 382 (1571). Bij de inhuldiging van keizer Karel V in oktober 1528 echter gingen de schutters in het harnas, maar de gildenleden in hun ‘beste habijt ende cleet’, Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden* I, 252.

²⁰ Over de metafoor van de stedelijke hiërarchie als het menselijke lichaam: Nijsten, ‘Toneel in de stad’, 114-120.

²¹ Berkenvelder, ‘Gilden te Zwolle’, 10. Over de betekenis van het toneel in de steden: Nijsten, ‘Toneel in de stad’.

²² Bnr 1 inv nr 454 (1457): 64. Deze gezelschappen, die vaak uit vooraanstaande gildeleden bestonden, waren waarschijnlijk de vroegste toneelgezelschappen in de Nederlandse steden. Mogelijk ontstonden later hieruit de genootschappen van de rederijkers, Nijsten, ‘Toneel in de stad’, 111, 113. Dirk kan zoon of familie zijn geweest van de bierbrouwer Egbert Zwolman.

²³ Bnr 1 inv nr 460 (1506): 4-5; inv nr 2267 (1534): 23; inv nr 2270 (1542): 27; inv nr 466 (1558): 137. In het jaar 1457 waren er muzikanten uit Utrecht, Roermond, Deventer, Kampen en Zwolle en van de hertog van Gelre in de stad, maar hiervan is niet bekend bij welke gelegenheid zij optraden, inv nr 454 (1457): 64.

²⁴ De spelers worden omschreven als ‘de speellieden die over tafel kwamen’. Het is niet duidelijk of het om muziek ging, toneelspel of allebei, bnr 1 inv nr 464 (1536): 23; inv nr 2268 (1538): 23; inv nr 2269 (1539): 34; inv nr 2270 (1542): 27.

²⁵ Van Rootselaar, *Amersfoort* II, 334 (1545); Palmboom, ‘Kerkgeschiedenis’, 191.

Bij hetzelfde evenement blies steevast een groep Utrechtse muzikanten hun fluiten, waarbij het Amersfoortse stadsbestuur hun optreden financierde.²⁶ Na afloop van de langdurige ommegang van de Vrouwevaart sloegen de deelnemers doorgaans aan het drinken. Het gelag van de schutterijafdelingen van de Rodetoren en de Kamp duurde zelfs de hele nacht door.²⁷ De stadsbestuurders beëindigden de ommegang gewoontegetrouw met het drinken van luxe Bremer bier.²⁸ Om te voorkomen dat deelnemers al tijdens de processie met feesten zouden beginnen, werd van overheidswege verboden gedurende de ommegang wijn of bier aan te dragen of halverwege de processie af te haken voor een maaltijd of drinkgelag. Pas na afloop was het toegestaan zich ‘dronken te drinken’.²⁹

Een ereplaats in de optocht

De grote processies vormden een afspiegeling van de bovenkant van de stedelijke bevolking en waren het visitekaartje voor de bezoekers. Met de samenstelling van de optocht toonde de stad haar zelfbeeld. Zo was Utrecht een stad van kerken en bestuurders en liepen er voornamelijk geestelijken, edelen en stadsbestuurders mee in de optochten, als geledingen van de Staten van Utrecht. De gilden waren daar bij de meeste processies niet vertegenwoordigd, terwijl zij juist in Utrecht – en dat kwam minder vaak voor in de Noord-Nederlandse gewesten – aandeel hadden in het stadsbestuur.³⁰ In de meeste plaatsen waren de gilden echter wel in de stoet aanwezig, al werden ze soms vertegenwoordigd door hun oudermannen en namen de overige leden geen deel. De volgorde van de verschillende groepen binnen elke geleding van de processies was niet willekeurig, maar werd bepaald door de hiërarchie die er tussen de groepen bestond. Het was eervol om voorop in de geleding te lopen, of om dichtbij het Heilige Sacrament of een heiligenbeeld te worden geplaatst. De plek die werd toebedeeld, werd onder andere bepaald door de status of anciënniteit van de groep.³¹ Te Utrecht liepen de heren van het Domkapittel in de geleding van de geestelijkheid voorop omdat dit het oudste en voornaamste kapittel was.³² In Amersfoort liepen de heren van het Sint-Joriskapittel eveneens voor de priesters van de andere kerken en kloosters uit, omdat zij de moederkerk van de stad vertegenwoordigden. Deelnemers stonden niet onverschillig tegenover hun plaats, maar verdedigden hun positie wanneer die werd bedreigd. Te Arnhem was er in 1490 een conflict tussen de wolwevers en de schoenmakers over hun positie ten opzichte van het Heilige Sacrament. Het stadsbestuur besloot met een Salomonsoordeel dat beide gilden aan weerskanten van het Sacrament zouden worden opgesteld. In het Vlaamse Oudenaarde achtten de tapijtwevers dat hun sociaaleconomische status in de stad zodanig was toegenomen dat zij de koppositie van de wolwevers wensten over te nemen. De eis werd niet gehonoreerd omdat de wolwevers ‘de dapperste en oudste nering’ waren.³³ Waarschijnlijk was er te Amersfoort met het oog op de naderende Vrouwevaart in het jaar 1530 eveneens een concurrentiestrijd om de beste plaats gaande tussen de gilden. Het stadsbestuur kondigde toen expliciet af dat elk gilde naar oude gewoonte op zijn vaste plek moest deelnemen aan de

²⁶ Bnr 1 inv nr 461 (1510): 3; inv nr 462 (1525): 18; inv nr 463 (1526): 13; inv nr 2267 (1534): 24; inv nr 464 (1536): 23; inv nr 2269 (1539): 34; inv nr 2270 (1542): 27; inv nr 465 (1550): 137; inv nr 466 (1558): 124.

²⁷ Bnr 1 inv nr 458 (1484): 53.

²⁸ Bnr 1 inv nr 2267 (1534): 24; inv nr 464 (1536): 23, 35; inv nr 2268 (1538): 23; inv nr 2269 (1539): 37; inv nr 2270 (1542): 27.

²⁹ Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, 136 (1567); Van Rootselaar, *Amersfoort II*, 372 (1567), 382 (1571).

³⁰ Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust*, 308-311, 323-326.

³¹ Factoren die de hiërarchie in de geleding van de gilden bepaalden waren: de aard van het beroep (commercieel of handenarbeid), het belang van het vak voor de stedelijke economie, de politieke macht, de ouderdom en de materiële rijkdom van het gilde, Dambuyne, ‘Bezitspatronen en investeringsstrategieën’, 153.

³² Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust*, 328-331.

³³ Nijsten, *Volkscultuur*, 57; Ramakers, *Spelen en figuren*, 62.

optocht, op straffe van 5 gulden.³⁴ Het is met deze soms betwiste hiërarchie in gedachte dat we aan de hand van de processievolgorde die te Amersfoort was voorgescreven, een indruk kunnen krijgen van de sociale status van de bierbrouwers ten opzichte van de andere beroepsgroepen.

We weten niet precies wat de aanleiding is geweest om na het weekend van de Onze-Lieve-Vrouweprocessie in mei 1436 de volgorde van de burgerlijke geledingen bij de grote ommegangen vast te leggen. Een vaste indeling bestond immers al langer, gezien de plaats die aan de Onze-Lieve-Vrouwebroederschap was toebedeeld ‘op hun oude gewoonte’. Misschien was er enige consternatie geweest over de hiërarchie in de opstelling of bleek het nodig om de oudere indeling aan te passen aan veranderde verhoudingen, mogelijk vanwege nieuw opgerichte gilden – waarover later in dit hoofdstuk meer. Hoe dat ook zij, bepaald werd dat de schutterij voorop ging met daarachter de beroepsgroep van de bouwlieden, die als graan- en veeboeren de eigenaars waren van de landerijen in de stad en in de omgeving. Zij werden gevolgd door de overige beroepen van de kooplieden en schippers, de smeden, de schoenmakers, de timmerlieden, de snijders (kleermakers), de bijlhouders (mogelijk houtbewerkers³⁵), de kramers (kleinhandelaren), de wolwevers, de dragers en de linnenwevers. De koppositie van de grondbezitters en de kooplieden mag geen verbazing wekken. Beide groeperingen golden als de oudste en machtigste in de Nederlandse steden. Koopliedengilden ontstonden over het algemeen eerder dan handwerksgilden.³⁶ De bouwlieden hadden hun altaar bovendien bij de pijler van het Heilige Sacrament staan, wat als de meest eervolle locatie in de stadskerk mag worden beschouwd. Van de Amersfoortse beroepslieden kwamen de linnenwevers achteraan in de stoet. Linnenwevers hadden in veel steden minder aanzien dan wolwevers, ook al was hun status in de Eemstad in ontwikkeling, wat blijkt uit de verwerving aan het einde van het jaar 1435 van het Sint-Jansaltaar in de grote stadskerk om missen op te dragen.³⁷ Na de schutterij en de beroepen volgde het zwaartepunt van het seculiere deel van de optocht dat bestond uit de Onze-Lieve-Vrouwebroederschap, die de baar met het Mariabeeld droeg, het stadsbestuur en de bierbrouwers. De exclusieve positie van de bierbrouwers is uiterst bijzonder, omdat zij als enige beroepsgroep nog na de stadsbestuurders aantraden. De plaats zal samenhangen met de relikwie van Sint-Joris, die in de optocht werd megedragen. De baar met de vergulde reliekschrijn zal door de brouwers of door de kapittelheren van de Sint-Joriskerk zijn gedragen, waarbij de laatsten ook het Heilige Sacrament meevoerden. Sint-Joris was zowel de patroonheilige van de stad als van het brouwersgilde – waarover verderop meer. Onder de bescherming van Sint-Joris vormden het stadsbestuur, de stadskerk en de bierbrouwers een drie-eenheid. Als beroepsgroep waren de brouwers daarmee het boegbeeld van de Eemstad. Het was om die reden dat zij van de overige beroepen waren afgezonderd en waren geplaatst bij de kern van de grote stedelijke processies. Bij alle grote ommegangen – en dat konden er wel tien per jaar zijn – werd aan de eigen inwoners en de gasten van buiten keer op keer gedemonstreerd dat in Amersfoort de bierbrouwerij centraal stond en dat deze nering het hart was van het bedrijfsleven.

³⁴ Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden* I, 262 (16-5-1530).

³⁵ In de marsvolgorde voor de processies uit 1436 werd deze beroepsgroep bijlhouders genoemd, maar de spelling bijlhouders kwam ook voor, bnr 1 inv nr 1: f 52 (1436); Van Rootselaar, *Amersfoort* II, 386 (1572).

³⁶ Lourens en Lucassen, ‘Oprichting en ontwikkeling’, 45.

³⁷ Bnr 1 inv nr 1: f 2v (6-12-1435). Ook te IJsselstein volgden de bouwlieden na de schutterij als eerste gilde in de stedelijke processies en werd de stoet ook daar afgesloten met de linnenwevers die door de wolwevers werden voorafgegaan, Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden* III, 62. In de processievolgorde te Kampen liepen de linnenwevers echter voor de wolwevers, Alberts, *Ordinarii van Kampen*, VIII; Haze, *Nijverheid, gilden en kleinhandel*, 61.

De Amersfoortse gilden

Beroepsgroep, broederschap of gilde

De verleiding is groot om in de hierboven besproken verordening over de processievolgorde uit 1436 een complete opgave te zien van het aantal beroepsgilden dat de stad Amersfoort in de late middeleeuwen rijk was. Met een dergelijke waarneming moeten we echter voorzichtig zijn. Om te beginnen worden de onderscheiden beroepsgroepen in deze bestuurlijke verordening geen gilden genoemd. We moeten ons afvragen of de vermelde beroepsgroepen in die tijd al de status van een gilde hadden verworven. Om dit te kunnen bepalen staan we hier eerst stil bij de definiëring van het fenomeen beroepsgilde en de daarbij geldende criteria.³⁸ In de volgende paragraaf zal worden nagegaan hoe de Amersfoortse beroepsgilden zich hebben gevormd en wat daarin de plaats was van de organisatie van de bierbrouwers.

Een beroepsorganisatie wordt door hedendaagse historici als gilde beschouwd indien zij aan de volgende kenmerken voldeed.³⁹ Allereerst gaat het om een organisatie met leden die eenzelfde vak of een aanverwant vak uitoefenden, waarmee beroepsgilden zich onderscheidten van stedelijke organisaties als schutterijen, buurtgenootschappen en religieuze broederschappen, die niet beroepsgebonden waren. Een tweede kenmerk is dat een gilde de officiële erkenning genoot van het plaatselijke bestuur of de landsheer, waarmee het een zekere mate van autonomie had verkregen. Het gilde mocht uit de leden een eigen bestuur kiezen en mocht een reglement opstellen voor het functioneren van het gilde met daarin punten over bijvoorbeeld het lidmaatschap en de bestuursverkiezing. Het kon hiermee tevens invloed uitoefenen op vakgebonden zaken als werktijden, opleiding, productkwaliteit en bedrijfsmiddelen. Het gildebestuur had de bevoegdheid controles uit te voeren op de naleving van de voorschriften en zo nodig boetes op te leggen. Door de autonome status had het gilde zeggenschap over de toetreding van nieuwelingen tot de beroepsgroep, waarmee het een monopolie op de beroepsuitoefening in de stad en de omgeving kon bereiken. De economische functie en de autonome status van het gilde staan met deze definiëring centraal. Als primair doel van de leden wordt gezien dat zij gezamenlijk hun economische belangen wilden bevorderen. Andere functies, zoals een religieuze, een sociale, een militaire of een politieke, worden als ondergeschikt beschouwd. De onafhankelijke status vormt de waterscheiding tussen 'precorporatieve' of 'gereguleerde' beroepsorganisaties en autonome beroepsgilden.

Over de bovenbeschreven definitie van beroepsgilden is echter het nodige op te merken. Allereerst is de benadering van het gilde als een hoofdzakelijk economische organisatie naar onze mening onevenwichtig. Een scheef beeld is ontstaan door de ontwikkeling die de gilden na de middeleeuwen hebben doorgemaakt. De zeventiende eeuw kende een indrukwekkende groei in het aantal gilden en kan worden beschouwd als de bloeitijd van het gildewezen. Ook in de achttiende eeuw nam het aantal gilden nog beduidend toe. Ten tijde van de Republiek waren de religieuze en militaire taken van de gilden echter nagenoeg verdwenen, hadden gilden alleen in het oosten nog enige politieke invloed en had

³⁸ In dit boek wordt de term *beroepsgilde* gehanteerd in plaats van het begrip *ambachtsgilde* dat in de geschiedschrijving overheerst. Ons inziens dekt *beroepsgilde* meer de lading, omdat *ambacht* de betekenis heeft van handwerk (Van Dale, *Groot woordenboek der Nederlandse taal* (13^e druk, Utrecht/Antwerpen 2004) 184), terwijl er ook gilden van kooplieden, winkeliers, wagenlieden en boeren waren. Het beroepsaspect staat voorop, waarmee het onderscheid met schutterijen en religieuze broederschappen, die zich toentertijd ook gilden noemden, blijft gehandhaafd.

³⁹ Lourens en Lucassen, 'Ambachtsgilden in Nederland', 40-41; Lourens en Lucassen, 'Oprichting en ontwikkeling', 43-44; De Munck, Lourens en Lucassen, 'Establishment and distribution', 32, 67; Overvoorde en Joosting, *Gilden van Utrecht I*, XIII-XIV; Wyffels, *Oorsprong der ambachten*, 22-23, 42-43, 83, 143-145; Berkenvelder, 'Gilden te Zwolle', 7. Slokker volgt de definitie van Lourens en Lucassen, *Ruggengraat van de stad*, 11-12.

de hulpverlenende functie daarentegen sterk aan belang gewonnen.⁴⁰ Sinds de late middeleeuwen waren de gilden aanmerkelijk van gedaante veranderd. Het economische en sociale karakter van de gilden in de vroegmoderne tijd heeft het beeld dat we van het fenomeen gilden hebben sterk bepaald, wat een zwaar stempel heeft gezet op de geschiedschrijving.⁴¹ Dit beeld doet echter geen recht aan de middeleeuwse verhoudingen, waarbij de religieuze, sociale, militaire en politieke functies van de gilden even kenmerkend waren als de economische, ook al konden de accenten van plaats tot plaats en zelfs tussen de gilden van eenzelfde stad verschillen. In het beknopte gildereglement van de Amersfoortse schoenmakers uit 1436 werd als reden van bestaan gegeven dat de gezamenlijke leden een altaar wilden oprichten in de stadskerk. Als tweede punt werd gesteld dat het gilde een monopolie op de beroepsuitoefening in de stad had verkregen om met de ontvangen toetredingsgelden en boetes de diensten op dit altaar langdurig te kunnen onderhouden.⁴² Het economische belang werd hier ten dienste gesteld van het religieuze belang. Dezelfde argumentatie gebruikten de Antwerpse snijders in het jaar 1492 om hun gilde door het stadsbestuur erkend te krijgen en in hun navolging de ververs en de zijdewevers in 1521 en 1533. Zeker speelde hierin een rol dat het stadsbestuur uit angst voor sociale onrust eerder was genegen een gilde te erkennen indien het religieuze motief en niet het economische op de voorgrond stond. Waar het hier om gaat is dat de religieuze functie integraal deel uitmaakte van het fenomeen gilden.⁴³

Al vanaf de vroege middeleeuwen vormden groepen leken eedgenootschappen of broederschappen om hun beschermheilige te vereren en om overleden broeders en zusters te begraven en hun zielen te gedenken. Zij deelden aalmoezen uit aan behoeftigen, leverden kaarsen voor de parochiekerk en hielden uitbundige feestmalen. In de opkomende steden van de hoge en late middeleeuwen hadden de inwoners behoefte aan gemeenschapsvorming voor hun zekerheid en sociale identiteit die werden gevonden in buurtgenootschappen, parochies, religieuze broederschappen, beroepsgilden, schutterijen of later de rederijkerskamers. In de golf van lekenvroomheid van de veertiende en vijftiende eeuw richtten ook beroepsgroepen eigen broederschappen op of stichtten ze altaren om voor de voorspoed van de nering en de zielen van de overleden vakbroeders te bidden. Het lidmaatschap van de beroepsgebonden broederschappen was doorgaans vrijwillig. Een minderheid van de beroepsgilden had evenwel een eigen broederschap, maar een groter aantal stichtte een altaar, had een eigen beschermheilige of nam deel aan vrome processies.⁴⁴ Te Utrecht hadden zes van de eenentwintig beroepsgilden een eigen broederschap en hadden minstens vijftien gilden een eigen altaar in een van de parochiekerken in de stad.⁴⁵ Het religieuze en sociale element

⁴⁰ Lourens en Lucassen, 'Ambachtsgilden in Nederland', 41, 44-46; Thijs, 'Religion and social structure', 158-161, 165-167.

⁴¹ Het werkje van Van Eeghen uit de Fibulareeks wekt door de titel *De gilden, theorie en praktijk* de indruk dat het een algemeen overzicht geeft van het gildewezen vanaf het ontstaan tot aan de afschaffing. Onder dit veel te grote deksel gaat echter slechts een beschrijving schuil van enkele Amsterdamse gilden in de vroegmoderne tijd. Door de populariteit van de Fibulareeks waarin dit werkje is verschenen, zijn veel lezers misleidend onderricht. Ook het oudere standaardwerk van Brouwer Ancher genaamd *De gilden* blijkt ondanks de titel slechts over de Amsterdamse gilden te gaan, waarbij de nadruk ligt op de vroegmoderne tijd en op de organisatorische en economische zaken. Pas achterin het boek worden religieuze aspecten besproken, maar vanuit het perspectief van een rariteitenkabinet van verdwenen katholieke taferelen. Het werk besteedt geen aandacht aan definiëring van het begrip gilde noch aan het ontstaan van de (Amsterdamse) gilden.

⁴² Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden I*, 25-26 (1436).

⁴³ Thijs, 'Religion and social structure', 158; Wyffels, *Oorsprong der ambachten*, 144. Onder het wakend oog van het stadsbestuur moesten de gilden te Kampen in hun statuten expliciet opnemen dat hun vergaderingen geen gevaar voor de stad mochten betekenen, Haze, *Nijverheid, gilden en kleinhandel*, 74-77.

⁴⁴ Epstein, *Wage labor and guilds*, 36-42, 85, 156-169; Wyffels, *Oorsprong der ambachten*, 122-142; Thijs, 'Religion and social structure', 157-165.

⁴⁵ Oervoerde en Joosting, *Gilden van Utrecht I*, CXLV-CLVI.

liepen vaak door elkaar. Begrafenissen van leden waren godsdienstige plechtigheden waarbij een mis en een processie werden gehouden. De jaarlijkse feestmaaltijd (teerdag) waarmee de saamhorigheid werd gevierd, werd gehouden op de naamdag van de beschermheilige of op de wijdingsdag van het altaar, waarbij tevens een gezamenlijke mis werd opgedragen. De uitdelingen van brood, goederen of aalmoezen aan behoeftigen binnen of buiten de organisatie sproot voort uit de christelijke moraal en diende het eigen zielenheil. Dit gold ook voor de ondersteuning van zieke gildebroeders, die slechts door een gering aantal gilden werd geleverd en overwegend in enkele grote steden van de Zuidelijke Nederlanden voorkwam. In de Noordelijke Nederlanden kwam de hulpverlenende functie pas tijdens de Republiek op gang en dan nog slechts bij een minderheid van 10 tot 15 procent van de gilden, in de grote steden oplopend tot een kwart van het totaal.⁴⁶ Een beroepsgilde kon in de late middeleeuwen zonder deze sociale en religieuze dimensies niet bestaan. Zij vormden het hart van de gemeenschap van beroepsgenoten.

In een aantal Nederlandse steden hadden gilden bovendien een militaire en politieke taak, die nauw met elkaar samenhangen. Aanvankelijk werden de dienstplichtige burgers per wijk samengeroepen, maar dikwijls overlapte dit met bepaalde beroepen die in die wijken overheersend gevestigd waren. In hun streven naar invloed in het stadsbestuur wisten Vlaamse en Brabantse gilden, waaronder te 's-Hertogenbosch, in de dertiende eeuw en aan het begin van de veertiende eeuw de militaire organisatie naar zich toe te trekken. In de Guldensporenslag van 1302 demonstreerden de onder hun banieren gemobiliseerde Vlaamse gilden hun militaire kracht, die ze nadien aanwendden om in hun steden de politieke macht te grijpen ten koste van de heersende patriciërs. Als reactie op deze opzienbarende gebeurtenis grepen ook in Brabantse, Luikse en in sommige andere steden, waaronder Utrecht, de gilden de macht.⁴⁷ Bijna overal buiten Vlaanderen was de machtsgreep van korte duur en namen de patriciërs, in Brabant gesteund door hun hertog, de teugels weer spoedig in handen. In Utrecht bleven de gilden sinds 1304 langdurig aan de macht totdat zij door Keizer Karel V in 1528 van invloed op het stadsbestuur werden uitgesloten, maar in de Noordelijke Nederlanden was dit een grote uitzondering. De gilden in de Domstad hadden een taak in het stadsleger, de stadswacht, het onderhoud van de stadsmuren en de brandbestrijding.⁴⁸ Dit had echter alles te maken met het feit dat de gildenorganisatie politiek was gekoppeld aan de stadswijken. Wie zich metterwoon in een wijk vestigde viel daarmee onder het betreffende gilde van die wijk, ook al oefende de nieuwe burger niet hetzelfde beroep uit. In andere Nederlandse steden behoorden deze militaire taken tot de algemene burgerplichten en speelden de gilden hierin een geringe rol.⁴⁹ De militaire functie van de gilden beperkte zich voornamelijk tot de steden waar zij de politieke macht in handen hadden gekregen.

Het is van belang de bovengenoemde religieuze, sociale, militaire en politieke functies van beroepsgilden te benadrukken, omdat de onderkenning daarvan bepalend kan zijn bij het onderzoeken van het ontstaan van de beroepsgilden. Bij het bestuderen van de gebrekkige archivalische bronnen uit de late middeleeuwen moeten we het veelal doen met incomplete sporen die slechts één of enkele aspecten van een gilde onthullen, maar waarbij lang niet is vast te stellen of de organisatie aan alle eisen van de definitie van beroepsgilde voldeed. Bovendien kwam het dikwijls voor dat in de statuten van een beroepsorganisatie het religieuze aspect overheerste en dat economische regelgeving ontbrak of van ondergeschikt

⁴⁶ Bos, 'Mutual aid'; De Ridder, 'Ondersteuningsfondsen', 108-109; Slokker, *Ruggengraat van de stad*, 170-187; Haze, *Nijverheid, gilden en kleinhandel*, 90.

⁴⁷ In de Luikse plaatsen en in Utrecht waren hiertoe in de dertiende eeuw al pogingen ondernomen, Wyffels, *Oorsprong der ambachten*, 24-32, 105-121; Prak, 'Corporate politics', 75-92.

⁴⁸ Overvoorde en Joosting, *Gilden van Utrecht I*, CCIV-CCXVIII.

⁴⁹ Volgens Haze speelden de gilden te Kampen weldegelijk een rol bij de stadsverdediging, *Nijverheid, gilden en kleinhandel*, 98-99.

belang was. Moeten we deze organisaties dan diskwalificeren voor het predicaat beroepsgilde?⁵⁰ Van het Overijsselse Zwolle en van een aantal Hollandse steden is bekend dat de gilden daar eerst als religieuze broederschappen waren verenigd voordat zij later ook over beroepsgerichte zaken mochten meepraten en daarmee in de buurt komen van de moderne definitie van beroepsgilden.⁵¹ Doen we er recht mee die twee hoedanigheden met een theoretische scheidslijn uit elkaar te houden? Het hebben van een eigen broederschap gaf meer status en demonstreerde een hogere graad van organisatie van de religieuze en sociale functies van het gilde. Maar ook zonder eigen broederschap ontplooiden de gilden de genoemde religieuze en sociale activiteiten en tooiden ze hun organisatie met de naam van een patroonheilige. Deze activiteiten maakten een integraal onderdeel uit van het fenomeen beroepsgilde. Het ging de leden om de identiteit en de saamhorigheid van hun beroepsgroep en niet alleen om de economische belangen. Een louter economische benadering leidt ten aanzien van de opkomst van de beroepsgilden tot de merkwaardige conclusie dat zij in sommige Hollandse steden als Delft, Leiden en Haarlem pas in de zestiende of zeventiende eeuw(!) zijn opgekomen. Is het realistisch om te stellen dat er in de stad Gouda rond het jaar 1400 slechts één beroepsgilde was gevestigd, terwijl in de verordening op de processievolgorde van 1404 meer dan dertien beroepsgroepen worden genoemd die als gilden worden omschreven?⁵² Historici die de definitie van beroepsgilden ruimer zien en meer belang hechten aan het religieuze aspect, stellen dat Gouda in de veertiende eeuw al verscheidene beroepsgilden moet hebben gehad.⁵³ De opgaven van beroepsgroepen die in de stedelijke processies meeliepen behoren in verscheidene steden tot de oudste vermeldingen van deze groepen, niet alleen in Gouda, maar onder andere ook in IJsselstein, Amersfoort, Kampen en Zwolle. Uit deze vermeldingen blijkt noch hun eventuele autonome status, noch hun invloed op vakgerelateerde regelgeving. Er valt slechts uit op te maken dat deze beroepsgroepen publieke erkenning genoten en dat zij religieuze verplichtingen hadden.⁵⁴ We willen geenszins stellen dat een dergelijke rudimentaire brontekst voldoende is om zondermeer van beroepsgilden te spreken, maar in de zoektocht naar de opkomst van de gilden zijn sociaal-religieuze uitingen als deze evenwel belangrijke aanwijzingen voor gildenvorming. De religieuze, sociale en andere functies van de beroepsgilden dienen naast de economische als integrale aspecten van het gildewezen te worden onderkend. Een ruimere interpretatie van het fenomeen beroepsgilden doet meer recht aan de beleving van de toenmalige betrokkenen.⁵⁵

⁵⁰ Zoals bij het eerder genoemde schoenmakersgilde te Amersfoort, Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden* I, 25-26 (1436). Verder: Van Eeghen, *Gilden, theorie en praktijk*, 8-9, 44; Goudriaan, 'Gilden en broederschappen', 21-23; Hulshof, 'Goudse ambachtsgilden', 69. De beroepsbroederschappen in de steden van Waals-Vlaanderen en Artois worden om die reden niet als beroepsgilden erkend, Wyffels, , *Oorsprong der ambachten*, 25, 103-104 (nt 98). Ook Lourens en Lucassen sluiten daarom beroepsorganisaties buiten de gilden, 'Oprichting en ontwikkeling', 45, 49, 51.

⁵¹ Berkenvelder, 'Gilden te Zwolle', 19-20; Lourens en Lucassen, 'Oprichting en ontwikkeling', 48. Ook elders in Europa kwamen religieuze broederschappen eerder voor dan beroepsgilden die er veelal hun religieuze functie aan ontleenden. Vrome en sociale gebruiken waren kenmerkend voor de middeleeuwse beroepsgilden, Epstein, *Wage labor and guilds*, 156-169.

⁵² Goudriaan, e.a., *Gilden in Gouda*, 20; Lourens en Lucassen, 'Oprichting en ontwikkeling', 46-50, 61.

⁵³ Goudriaan, 'Gilden en broederschappen', 35; Hulshof, 'Goudse ambachtsgilden', 65.

⁵⁴ De vijftiende-eeuwse opgave van de elf beroepen te IJsselstein (Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden* III, 62) is door Lourens en Lucassen waarschijnlijk om die reden genegeerd. In hun overzicht van gilden rond 1560 zou dit plaatsje geen gilden kennen, 'Oprichting en ontwikkeling', 67. Amersfoort: Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden* I, 23 (1436); Kampen: Alberts, *Ordinarii van Kampen*, VIII (1448-1482); Berkenvelder, 'Gilden te Zwolle', 10 (1433)

⁵⁵ De zestiende-eeuwse reformatoren beschouwden de organisaties van beroepsgeenoten als een geheel van economische, sociale en religieuze functies, Lourens en Lucassen, 'Oprichting en ontwikkeling', 43, 51. Zowel beroepsgilden als al dan niet beroepsgebonden broederschappen en schutterijen werden in de late middeleeuwen

De tweede opmerking naar aanleiding van de bovenbeschreven definitie van beroepsgilden betreft hun autonome status. Volgens Wyffels is een grote mate van zeggenschap van het gildebestuur en de leden over de organisatorische en economische zaken van het vak vereist om de organisatie een gilde te noemen. Wanneer de stedelijke overheid nog een bepalende invloed op deze zaken uitoefende, is er volgens hem nog geen sprake van beroepsgilden, maar van ‘sociaaleconomische groepen’, of van ‘precorporatieve’ of al dan niet ‘gereguleerde’ beroepen.⁵⁶ Deze scheidslijn is even helder als rigide. Buiten Vlaanderen en delen van Brabant overheerste in de Nederlandse gewesten de geleidelijkheid in de ontwikkeling van ongeorganiseerde beroepsgroep tot beroepsgilde. Het is vaak moeilijk te bepalen wanneer een vakorganisatie voldoende autonomie had verkregen om gilde te worden genoemd. En andersom: mag je een vakorganisatie die veel kenmerken van een gilde in zich droeg, maar nog wel vergaande overheidsinvloed moest tolereren geen gilde noemen?⁵⁷ In de meeste steden van de Noordelijke Nederlanden is er in de late middeleeuwen en tijdens de Republiek een grote mate van overheidsstoezicht op de gilden gebleven. Moeten we hieruit concluderen dat er in deze gebieden geen gilden hebben bestaan? Ons inziens is een dergelijke hantering van de definitie van gilden te exclusief. In dit boek zal daarom een ruimere interpretatie van het fenomeen beroepsgilde worden gehanteerd waarin het belangrijkste kenmerk is dat het om een organisatie van leden met eenzelfde of aanverwant beroep gaat, die gezamenlijk religieuze – al dan niet als broederschap – sociale, economische, militaire of politieke activiteiten ontplooiden en een zekere publieke erkenning genoten die onder andere kon blijken uit deelname aan stedelijke processies, een eigen altaar in een kerk, een eigen graf, vakgerichte regelgeving, deelname aan oorlogsvoering onder gildebanier of uit controle op de stedelijke financiën, waarbij het niet noodzakelijk is dat al deze aspecten werden gepraktiseerd.

Los van een moderne definitie van beroepsgilden is het middeleeuwse taalgebruik hierover nog een punt van aandacht. De woordkeuze verschilde namelijk per streek. In Vlaanderen en Brabant sprak men eerder van ambacht en duidde het gilde juist op de broederschap die met de beroepsorganisatie was verbonden. In Zwolle werd een gilde vooral broederschap genoemd en minder vaak ambacht, ambt of gilde en soms ook wel maatschap. Pas in de tweede helft van de zestiende eeuw ging daar de benaming gilde in het spraakgebruik overheersen, zoals dat te Kampen al vanaf het laatste kwart van de veertiende eeuw het geval is geweest. In Harderwijk en Arnhem was de term gilde gangbaar, maar in andere Gelderse en ook Kleefse plaatsen werd hiervoor ook ambacht of ambt gebruikt. In Holland en het Sticht Utrecht, maar ook in het Noord-Brabantse 's-Hertogenbosch werd het woord gilde gebezigd in de betekenis die in ons hedendaagse taalgebruik is overgeleverd.⁵⁸ Te Amersfoort kwam zowel in de vijftiende als in de zestiende eeuw overheersend de naam gilde voor, maar die werd ook gebruikt voor de schutterijen. Zowel beroepsgilden als schutterijen

gilden of broederschappen genoemd. Beide termen werden door elkaar gebruikt, Goudriaan, ‘Gilden en broederschappen’, 22.

⁵⁶ Wyffels, *Oorsprong der ambachten*, 144-145. In Vlaanderen en het grootste deel van Brabant werd in plaats van gilde de term ambacht gehanteerd. Het gilde gold daar als de religieuze broederschap die soms met een beroep was verbonden.

⁵⁷ In de dertiende eeuw hebben Vlaamse en Brabantse beroepsgroepen invloed verworven in het toezicht op de vakuitoefening door opzichters, op de rechtspraak en op de handels- en arbeidswetgeving en mochten ze – zij het in beperkte mate – vergaderen. Ze hadden een rudimentaire financiële organisatie en een overheersende rol in de stedelijke militaire organisatie. Desondanks zou volgens Wyffels hier nog geen sprake zijn van autonome gilden, *Oorsprong der ambachten*, 103. Wij sluiten ons aan bij de vraag van de auteur zelf die enige twijfel onthult: ‘Hoeveel ‘corporatisme’ is er nodig opdat een precorporatief ambacht een corporatief ambacht zou worden?’, idem, 104 (noot 98).

⁵⁸ Wyffels, *Oorsprong der ambachten*, 22 (noot 23), 125; Berkenvelder, ‘Gilden te Zwolle’, 9-10; Alberts, *Oridinarij van Kampen*, VII-VIII; Haze, *Nijverheid, gilden en kleinhandel*, 61-66; Flink en Thissen, ‘Gelderse steden’, 226-231.

werden in mindere mate ook wel broederschappen genoemd, hoewel dit in eerste instantie duidde op een louter religieus genootschap. Ambacht en nering werden gebruikt als synoniemen van beroep en duidden niet op een organisatie. In dit boek worden de termen gehanteerd zoals ze in de hedendaagse wetenschappelijke literatuur worden gekend. Gilde wordt strikt gebruikt voor een beroepsvereniging, broederschap voor een al dan niet beroepsgebonden religieus genootschap en de schutterij voor een niet-beroepsgebonden schuttersvereniging.

De vorming van de beroepsgilden in Amersfoort

Over de Amersfoortse beroepsgilden is weinig constructiefs geschreven. Buiten het overzicht van de bestaande gilden van de achttiende-eeuwse stadshistoricus Van Bommel is er eigenlijk alleen een typoscript van Van der Hoek, die eind jaren dertig van de vorige eeuw studie deed naar dit onderwerp. De beschouwingen hierin zijn echter oppervlakkig en gaan gepaard met veel onjuistheden. Bovendien ligt het accent vooral op de periode van de Republiek.⁵⁹ Op zich is dit niet zo verwonderlijk, want het bewaard gebleven bronmateriaal is op het eerste oog pover, zeker wat de late middeleeuwen betreft. Van het schoenmakersgilde (1436), het timmerliedengilde (1466) en het kramersgilde (1516) zijn de reglementen tussen de raadsbesluiten van het stadsbestuur bewaard gebleven en aan het einde van de negentiende eeuw als bronuitgave in druk verschenen. Enige jaren geleden is een bronuitgave gepubliceerd van de ordonnantie van het goud- en zilversmedengilde uit 1599.⁶⁰ Uit de zestiende eeuw zijn er verder originele reglementen – ook wel puntboeken genoemd, naar de puntsgewijze bepalingen die er staan vermeld – van het dragersgilde (ca. 1530; kopie ca. 1600), het linnenweversgilde (1574), het wolweversgilde (1579), het mandenmakersgilde (1590) en het kleermakersgilde (1592). Bovendien zijn er ongeveer elf reglementen die in de zeventiende eeuw zijn opgesteld en vier uit de achttiende eeuw. Ook al zijn er van diverse gilden slechts reglementen uit later tijd bewaard gebleven, ze blijken vaak tal van middeleeuwse bepalingen te bevatten. We zullen dit verderop aantonen aan de hand van de puntboeken van de timmerlieden, de kramers, de linnenwevers en de wolwevers. Het is hier niet de plaats om een uitgebreide verhandeling over het Amersfoortse gildewezen te geven. We beperken ons tot een schets van de vorming van de gilden die in de periode tot aan de aansluiting van de stad bij de Nederlandse Opstand in het jaar 1579 zijn ontstaan.

De oudste vermelding van beroepsgroepen is de eerder aangehaalde verordening uit mei 1436 waarin hun marsorde in de grote processies werd beschreven. De beroepsgroepen werden in deze tekst weliswaar geen gilden genoemd, maar in andere verordeningen van die tijd wel – in het taalgebruik werd de term *gilde* net zo makkelijk gebezigd als weggelaten. Toen de linnenwevers in december van het jaar daarvoor toestemming kregen om voor hun missen het Sint-Jansaltaar in de stadskerk te gebruiken, werd hun vereniging aangeduid met *gilde* en beschikten zij over een eigen bestuur dat bestond uit een ouderman en twee raadslieden.⁶¹ In februari 1436 stichtten de ouderman, de raadslieden en de medegezellen van de schippers, genaamd de ‘Broeders van de Bolijn’, een altaar in het zuidoostelijke deel van de stadskerk ter ere van hun beschermheilige Sint-Nicolaas. De schippers waren toentertijd georganiseerd in een broederschap en hadden een eigen bestuur.⁶² De schoenmakers

⁵⁹ Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, 761-767; Van der Hoek, *Gilden van Amersfoort*. De moderne stadsgeschiedenissen zijn buitengewoon beknopt over het gildewezen: Halbertsma, *Zeven eeuwen*, 41-42; Hovy, *Amersfoort in prent*, 44. Uitbreider is Alberts, ‘Bedrijfsleven’, 91-95.

⁶⁰ Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden* I, 25-26 (1436), 67-73 (1466), 85-91. Een achttiende-eeuwse kopie van de ordonnantie van de goud- en zilversmeden van Amersfoort uit 1599 bevindt zich in Het Utrechts Archief, Lujt en Houtman, *Ordonnantie*.

⁶¹ Zij verkregen de toestemming van de collators van dit altaar, bnr 1 inv nr 1: f 2v (6-12-1435).

⁶² AJ bnr 165 inv nr 1: f 85-86 (14-02-1436); Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, 113-114; Van Rootselaar, *Amersfoort* I, 401.

ontvingen in juni 1436 van het stadsbestuur de goedkeuring om een eigen altaar te bouwen ter ere van de heiligen Crispijn, Crispiaan en Barbara. Zij werden gildebroeders genoemd en hun organisatie gilde en kregen tegelijkertijd het monopolie op de beroepsuitoefening in de stad, buiten de jaarmarkten.⁶³ In november van hetzelfde jaar verkondigde het stadsbestuur dat oudermannen pas nieuwe gildebroeders voor de hoofdberoepen mochten aannemen indien zij over het burgerschap van de stad beschikten.⁶⁴ In deze verordening is duidelijk sprake van meerdere oudermannen en werden er bepaalde beroepen als hoofdberoepen onderscheiden, wat erop duidt dat er in die tijd al meerdere gilden moeten hebben bestaan. Het oudst bewaarde resolutieboek van het stadsbestuur over de jaren 1436 tot 1439, waar bovenstaande verordeningen grotendeels uit afkomstig zijn, geeft nog enige sporen over het voorkomen van gilden prijs. Zo werden in de jaren 1438 en 1439 enkele kleermakers beboet omdat zij geen broeder of zuster van het snijdersgilde bleken te zijn, of hiervan wel lid waren maar nog niet over het burgerschap beschikten.⁶⁵ Voor de beroepsuitoefening was lidmaatschap van het gilde blijkbaar verplicht – de zogenoemde gildedwang – en het gilde had hiermee het monopolie op dit vak. In het laatstgenoemde jaar bezaten de smeden en de kooplieden eigen altaren in de stadskerk en moeten zij zich al eerder met een religieus doel hebben georganiseerd. Niet voor niets werden deze twee beroepen in de verordening op de processievolgorde uit 1436 genoemd naar hun beschermheiligen, respectievelijk Sint-Elooi (Eligius) en Sint-Nicolaas. Verderop zal blijken dat leden van het smedengilde een eigen broederschap hadden. De kooplieden deelden vermoedelijk de broederschap van Sint-Nicolaas met de eerdergenoemde schippers. Ten slotte hadden de bouwlieden net als de schippers en de schoenmakers in 1436 toestemming gekregen om een altaar in de stadskerk te stichten en moeten zij voor dit doel reeds zijn verenigd tot een gilde. Van hen is geen beschermheilige noch een broederschap bekend.⁶⁶

Het zijn de twaalf beroepsgroepen uit de verordening op de processievolgorde van 1436 die in de latere bronteksten steeds terugkomen met de aanduiding van gilde.⁶⁷ In de raadsbesluiten van de jaren zestig en zeventig van de vijftiende eeuw ontmoeten we oudermannen en soms ook raadslieden van het weversgilde, het brouwersgilde, het dragersgilde, het schoenmakersgilde, het timmerliedengilde, het snijdersgilde en het koopliedengilde.⁶⁸ De corporaties hadden klaarblijkelijk eigen bestuurders en naast het eerder beschreven monopolie van de schoenmakers en van de snijders, blijken ook de dragers en de kooplieden het alleenrecht op bepaalde sectoren van de beroepsuitoefening te hebben. Dit gold in veel mindere mate voor de beroepen van het timmerliedengilde. In hun reglement is sprake van vaklieden die in de stad dezelfde beroepen uitoefenden, maar geen lid waren van het gilde.⁶⁹ De enige beroepsgroep die in de bronnen zelden wordt genoemd zijn de bijlhouwers. Pas in een opgave uit het jaar 1572 worden een ouderman en een busmeester van het bijlhouwersgilde genoemd tussen de bestuurders van zeven beroepsgilden die poogden te voorkomen dat er een Spaans garnizoen in de stad zou worden gelegerd.⁷⁰ Het is onduidelijk

⁶³ Bnr 1 inv nr 1: f 3v (25-6-1436); Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden* I, 25-26.

⁶⁴ Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden* I, 27 (5-11-1436).

⁶⁵ Bnr 1 inv nr 1: ff 160v (1438), 167-167v (1439).

⁶⁶ Bnr 1 inv nr 1: ff 35v (1439), 57 (1436), 183v (1439).

⁶⁷ In de verordening worden twaalf namen van beroepen en broedersschappen genoemd, maar in de broederschap van Sint-Nicolaas waren leden van het schippersgilde en van het koopliedengilde verenigd. Later zouden ook leden van het kramersgilde zich bij deze broederschap aansluiten, maar zij worden in de verordening nog apart vermeld. Anderzijds vormden de wolwevers en de linnenwevers, die in de verordening afzonderlijk worden genoemd, een gezamenlijk weversgilde. Pas in het jaar 1574 traden de linnenwevers uit en vormden een eigen gilde.

⁶⁸ Bnr 1 inv nr 2: ff 12, 41, 85v, 138, 198v, 205, 228-228v, 251, 253v-254, 258.

⁶⁹ Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden* I, 69 nrs. 11, 14, 17 (1466).

⁷⁰ Van Rootselaar, *Amersfoort* II, 385-386 (1572).

welke beroepen er achter de bijhouwers schuilgingen. Volgens de achttiende-eeuwse stadshistoricus Van Bommel ging het hier om het gilde van de vleeshouwers, maar werden die later opgenomen in het kramersgilde. De slagers maakten uiterlijk in de zestiende eeuw, maar zeer waarschijnlijk al eerder, deel uit van het kramersgilde, dus die verklaring kan niet juist zijn.⁷¹ In de stad Utrecht waren bij het bijhouwersgilde allerlei houtbewerkende beroepen aangesloten, zoals de kuipers, de kistenmakers en de radenmakers. Deze beroepen waren te Amersfoort echter verenigd in het timmerliedengilde.⁷² Betrof het misschien andere houtbewerkende beroepen, zoals houtkappers en houtzagers, gezien de intensieve houtkap op de Amersfoortseberg? Vooralsnog kan hier geen uitsluitsel worden gegeven. Naast de twaalf beroepsgilden die vanaf de vijftiende eeuw in de bronnen voorkomen verschijnen in de zestiende eeuw nog het bakkersgilde en het bijliedengilde (bijenhouders), die nieuw opgerichte gilden moeten zijn geweest, het laatste vermoedelijk in het tweede kwart van die eeuw.⁷³ Al met al heeft de stad Amersfoort vóór de aansluiting bij de Opstand ongeveer veertien beroepsgilden geteld.⁷⁴

Tabel 36: Beroepsgilden te Amersfoort tot 1579

	Patroon- heilige(n) ⁷⁵	(deel van) Reglement ⁷⁶	Altaar	Broeder- schap	Bron
Bouwlieden			1436		Fruin, <i>Rechtsbronnen kleine steden</i> I, 23 (1436); bnr 1 inv nr 1: f 57 (1436)
Kooplieden	Nicolaas*		1439	1436	Fruin, <i>Rechtsbronnen kleine steden</i> I, 23 (1436); bnr 1 inv nr 1: 183v (1439)
Schippers	Nicolaas*		1436	1436	AJ bnr 165 inv nr 1: ff 85v-86 (1436); Fruin, <i>Rechtsbronnen kleine steden</i> I, 23 (1436); bnr 12 inv nr 436-1: f 68 (1481)
Smeden	Elooi*	(1508), 1538	1439	1481	Fruin, <i>Rechtsbronnen kleine steden</i> I, 23 (1436), 293 (1538); bnr 1 inv nr 1: f 35v (1439); bnr 12 inv nr 436-1: f 68 (1481)
Schoenmakers	Crispijn en Crispiaan	1436, 1541, (1574)	1436		Fruin, <i>Rechtsbronnen kleine steden</i> I, 23, 25-26 (1436), 303-304 (1541)
Timmerlieden	Joost*	1466, (1550)	1481		Fruin, <i>Rechtsbronnen kleine steden</i> I,

⁷¹ Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, 765; Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden* I, 88, 91.

⁷² Overvoorde en Joosting, *Gilden van Utrecht* I, XX-XXI; Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden* I, 67-73 (1466).

⁷³ AP bnr 100 inv nr 597: nrs. 29, 37-38, 105, 179, 209 (1555). Vgl. dezelfde nummers in: Gommers e.a., *Persoonlijke ambtsdagboek*. In deze publicatie is het bijliedengilde abusievelijk vertaald met timmerliedengilde, idem, nr. 209. Het bijliedengilde bestond in het jaar 1555 en was dus vóór dat jaar opgericht. In het reglement staat dat een deel van de opgelegde boeten ten goede kwam aan de 'keizerlijke majesteit', Van der Hoek, *Gilden van Amersfoort*, 7. Hiermee moet Karel V zijn bedoeld, die vanaf 1528 over het Sticht Utrecht regeerde, maar vooral in het jaar 1544 stringente maatregelen aan Amersfoort oplegde. Het gilde zal in het tweede kwart van de zestiende eeuw zijn opgericht, mogelijk tussen 1544 en 1555.

⁷⁴ Het aantal van acht gilden omstreeks het jaar 1560 dat Lourens en Lucassen in hun overzicht geven, is onjuist, 'Oprichting en ontwikkeling', 65. Het is onduidelijk waar dit getal op is gebaseerd. Zelfs al laten we uit de processievolgorde van 1436 de beroepsgroepen weg die onder de naam van hun beschermheiligen voorkomen – het zouden immers broederschappen kunnen zijn die niet door Lourens en Lucassen werden meegeteld – dan zou het getal nog negen zijn. Mogelijk bestaat het getal uit de acht overlappende gilden uit de opgaven van de jaren 1436 en 1631, Halbertsma, *Zeven eeuwen*, 41.

⁷⁵ Het sterretje duidt erop dat het gilde onder de naam van deze beschermheilige in de processievolgorde van het jaar 1436 is vermeld. De beschermheiligen Christoffel en Antonis van de dragers respectievelijk de bijlieden komen uit Van Bommel (*Beschrijving Amersfoort*, 765) en het statuut van de bijlieden.

⁷⁶ Tussen haken staan jaartallen waarin volgens Van Bommel de gilden werden opgericht of vernieuwd, *Beschrijving Amersfoort*, 764-767. Reglementen die van na het jaar 1579 zijn bewaard gebleven, zijn niet in deze tabel opgenomen.

					23 (1436), 67-73 (1466); bnr 12 inv nr 436-1: ff 68 (1481), 217 (1490)
Snijders	Johannes de Doper en Johannes Evangelist	(1574)	1481	1481	Fruin, <i>Rechtsbronnen kleine steden I</i> , 23 (1436); bnr 12 inv nr 436-1: f 68 (1481)
Bijhouters					Fruin, <i>Rechtsbronnen kleine steden I</i> , 23 (1436); Van Rootselaar, <i>Amersfoort II</i> , 386 (1572)
Kramers	Nicolaas*	1498, 1516, 1541	1516	1516	Fruin, <i>Rechtsbronnen kleine steden I</i> , 23 (1436), 85-91 (1516), 303 (1541). Reglement uit 1516 vermeldt benoeming van ouderman in 1498
Wolwevers en linnenwevers	Severus; Johannes	1505, 1536, 1541, 1574, 1579	1435, 1481	1481	Fruin, <i>Rechtsbronnen kleine steden I</i> , 23 (1436), 82 (1505), 302 (1541); bnr 12 inv nr 436-1: f 68 (1481); bnr 1 inv nr 1: f 2v (1435); inv nr 3: f 110 (1505); inv nr 8: 75 (1536); inv nrs 2087 en 2088 (1574); inv nr 2089 (1579)
Dragers	Christoffel	ca 1530	1481 OLV		Fruin, <i>Rechtsbronnen kleine steden I</i> , 23 (1436); bnr 12 inv nr 436-1: f 68 (1481); bnr 1 inv nrs 2085 en 2086 (ca 1530; kopie 1600)
Brouwers	Joris	(12-10-1506), 1572	1486		Fruin, <i>Rechtsbronnen kleine steden I</i> , 23 (1436); bnr 1 inv nr 12: 935 (1572); bnr 12 inv nr 436-1: f 165 (1486), 217 (1490)
Bakkers					Gommers e.a., <i>Persoonlijke ambtsdagboek</i> , nrs. 29, 37-38, 105, 179 (1555)
Bijlieden	Antonis				Gommers e.a., <i>Persoonlijke ambtsdagboek</i> , nr. 209 (1555)

Bovenop de zes beroepsgilden die in de jaren dertig van de vijftiende eeuw reeds een altaar in de stadskerk hadden of toen voor het eerst stichtten, blijkt uit notities in het oudst bewaarde boek van het stadsgerecht uit de jaren tachtig, dat ook de timmerlieden, de snijders, de wolwevers, de dragers en de brouwers over een eigen altaar beschikten. Alleen het dragersgilde had zijn altaar in de Onze-Lieve-Vrouwekerk gevestigd, maar alle andere in de Sint-Joriskerk.⁷⁷ De timmerlieden hadden reeds een altaar ten tijde van de goedkeuring van hun reglement in 1466.⁷⁸ Wanneer de andere gilden hun altaren hebben gesticht kunnen we niet achterhalen en evenmin weten we of dit voor of na de officiële erkenning door het stadsbestuur als gilde heeft plaatsgevonden. We kunnen dus niet meer nagaan of de gilden te Amersfoort als broederschappen zijn ontstaan. Wel is duidelijk dat nagenoeg alle gilden in de vijftiende eeuw een altaar hadden.⁷⁹ Uit de genoemde gerechtelijke bron blijkt voorts dat de snijders een eigen broederschap hadden gevormd die onder de bescherming stond van de heiligen Johannes de Doper en Johannes Evangelist. De broederschap van de smeden vereerde

⁷⁷ Bnr 12 inv nr 436-1: ff 68 (1481), 165 (1486), 217 (1490).

⁷⁸ Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden I*, 72 (punt 33).

⁷⁹ Alleen van de kramers en de bijhouters is geen altaar uit de vijftiende eeuw bekend. De leden van het kramersgilde konden zich volgens hun reglement vrijwillig aansluiten bij de broederschap van Sint-Nicolaas, waarbij ook schippers en kooplieden waren aangesloten. De kramers zullen van het altaar gewijd aan deze beschermheilige hebben gebruikgemaakt.

de heilige Elooï (Eligius) en die van de wevers was opgedragen aan de heilige Severus.⁸⁰ Vermoedelijk deelden de schippers, de kooplieden en de kramers de broederschap van Sint-Nicolaas. Dit betekent dat in de vijftiende eeuw minstens de helft van de twaalf gilden bij een broederschap was aangesloten. We kunnen uit het algemene gebruik van altaren en de veel voorkomende vereniging in broederschappen concluderen dat de religieuze rituelen en plichten in de vijftiende eeuw een essentiële rol speelden in het beroepsleven van de leden van de Amersfoortse gilden.

Analyse en datering van gildereglementen

We kunnen van een aantal beroepsgilden de periode waarin zij officieel zijn erkend enigszins benaderen door hun reglementen nader te analyseren. Hieruit blijkt dat deze reglementen niet in hun geheel in één keer zijn ontstaan, maar dat zij tijdslagen bevatten doordat in latere tijd bepalingen zijn aangepast en zijn toegevoegd.⁸¹ Enerzijds blijkt dit openlijk uit een afwijkende schrijfwijze van dezelfde woorden of uit bepalingen – soms in een ander handschrift – waarbij dateringen zijn genoteerd.⁸² Zo staan er in het reglement van de wolwevers uit het jaar 1579 zes bepalingen van vroegere jaren en drie van later tijd.⁸³ Anderzijds vinden we bepalingen die door gilden zijn opgesteld verspreid over de tijd tussen de besluiten van het stadsbestuur in. Zo zijn er van het genoemde weversgilde punten uit de jaren 1505, 1536 en 1541 overgeleverd (zie tabel 36), terwijl het nog resterende reglement uit 1579 dateert. De tijdslagen in de gildereglementen zijn voorts af te leiden uit de muntsoorten die in de periode dat een aantal voorschriften werd aangenomen gangbaar waren. Zo werd in het jaar 1538 door het stadsbestuur een bepaling van het smedengilde over het leergeld van knechten goedgekeurd, welk bedrag werd vastgesteld op 1 gulden van 10 currente stuivers. Deze stuivers werden in de stedelijke administratie gehanteerd vanaf ongeveer 1484 tot aan de machtsovername door keizer Karel V in 1528, waarna Hollandse of Brabantse stuivers werden ingevoerd die een kwart meer waard waren (zie bijlage 1). Met guldens van een waarde van 10 currente stuivers moeten Arnhemse guldens zijn bedoeld die in het derde kwart van de vijftiende eeuw als rekeneenheid werden gebruikt. De bepaling moet daarom al eerder dan het jaar 1538 door de smeden zijn ontworpen, mogelijk in het jaar 1508 toen een nieuwe versie van het reglement schijnt te zijn opgesteld. Waarschijnlijk was het echter toen al een aanpassing van een bepaling uit het derde kwart van de vijftiende eeuw.⁸⁴

Een veel voorkomende munt in de reglementen van de beroepsgilden is de Beierse gulden die onder het bewind van Jan van Beieren (1420-1425) over het graafschap Holland werd geslagen. Deze gouden munt vond spoedig zijn weg naar het Sticht Utrecht, waar hij samen met de Arnhemse gulden als Gelderse tegenhanger een belangrijke rol ging spelen in het Amersfoortse betalingsverkeer. Beide guldens prijken tussen andere munten uit het Sticht en de omliggende gewesten in de oudst bewaarde rekening van het stadsbestuur uit het jaar 1427.⁸⁵ De waarde van de Beierse gulden werd al spoedig als standaard gesteld voor het uitdrukken van geldboetes in de stedelijke wetgeving. Hij was daarmee de opvolger van de

⁸⁰ Bnr 12 inv nr 436-1: f 68 (1481).

⁸¹ Dit is ook bij de reglementen van de Zwolse gilden geconstateerd, Berkenvelder, 'Gilden te Zwolle', 11-12.

⁸² In het reglement van de timmerlieden uit 1466 is de spelling van de munt genaamd 'botje' (halve stuiver) zodanig afwijkend dat die door verschillende handen moet zijn geschreven, Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden I*, 67-73. Puntnummers 38 'butgen', 41 'botgelt', 42 'buddgen'.

⁸³ Vroegere jaren staan genoteerd bij de punten 62 (1531), 63 (1541), 64 (1553), 66 (1559), 68 (1568), 70 (1566). Latere jaren vinden we bij punt 70 (1582) en op bladzijde 30 (1620), bnr 1 inv nr 2089 (1579).

⁸⁴ Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden I*, 293 (21-11-1538); Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, 764. Een gulden van 10 currente stuivers is gelijk aan 120 wit, wat gelijk is aan de waarde van een Arnhemse gulden in het derde kwart van de vijftiende eeuw (zie bijlage 1).

⁸⁵ Alberts, 'Accijsrekening', 11, 47. Over de stedelijke boekhouding en de daarin voorkomende rekeningmunten: Alberts, 'Stedelijke financiën', 33-39.

veertiende-eeuwse ponden en steenboetes. De laatste strafmaat verdween met het gereedkomen van de tweede stadsmuur rond 1450, maar het uitdrukken van boetes in ponden liep door tot in de zestiende eeuw.⁸⁶ In het jaar 1436 werd door het stadsbestuur afgekondigd dat boetes die in ponden waren genoteerd voortaan moesten worden betaald in Beierse guldens in de verhouding 2,5 tegen 1.⁸⁷ Het gebruik van de deze goudmunt als strafmaat duurde meer dan een eeuw voort tot aan het jaar 1544, waarin keizer Karel V ingreep in het stadsbestuur en alle geldboetes werden omgezet in Karolusguldens.⁸⁸ De talrijke verordeningen van de gilden waarin de Beiersgulden is vermeld, kunnen nauwelijks ouder zijn dan het tweede kwart van de vijftiende eeuw of zijn van later tijd, maar dan niet jonger dan het jaar 1544. De kern van de reglementen van de linnenwevers uit 1574 en van de wolwevers uit 1579 moet om die reden in een vroegere periode tot stand zijn gekomen.

Aan de hand van enkele kleine zilvermunten die in de gildereglementen staan vermeld, kunnen we proberen de periode van oprichting van enkele gilden nader te specificeren.⁸⁹ Zo komen in de puntboeken van de timmerlieden, de kramers, de linnenwevers en de wolwevers ettelijke boetebepalingen voor die zijn uitgedrukt in (oude) botjes ('botken', 'butgen'), halve en hele (oude) leeuwen en kromstaarten.⁹⁰ Botjes waren zilveren muntjes die de halve waarde hadden van de grotere botdragers, die samen tussen 1390 en 1404 in Vlaanderen werden geslagen. De botdrager had een zilveragehalte van 2,15 gram en had een koers van 2 groot, de basismunt van het geldsysteem in Vlaanderen en Holland, maar ook in het Sticht Utrecht. De botjes waren veelgebruikte muntstukjes die door hun geringe waarde een hoge omloopsnelheid moeten hebben gehad, waardoor ze spoedig verspreid raakten in deze gewesten. Door koerswijzigingen werden de muntjes na 1411 dikwijls oude botjes genoemd. In de Amersfoortse stadsrekeningen van de jaren 1427, 1432 en 1438 en in de raadsnotulen van de jaren dertig komen we de Vlaamse botjes, met en zonder toevoeging van 'oude', nog een aantal malen tegen en ook in het reglement van de in het jaar 1444 opgerichte schutterij genaamd de Jonge schutters op de Kamp is het muntje in een bepaling opgenomen.⁹¹ In bronnen van later tijd treffen we het botje niet meer aan.⁹² Dit geldt nog minder voor de Hollandse leeuwen. Leeuwen en halve leeuwen waren zilveren muntjes die werden geslagen onder graaf Willem VI van Holland in de jaren 1406 en 1411. Bij de emissie van het laatste jaar had de leeuw een verondersteld gehalte van 1,10 gram zilver en was de koers anderhalve groot.⁹³ Pas tussen 1420 en 1425 zouden onder de eerder genoemde Jan van Beieren in het

⁸⁶ Steenboetes werden nog voorgeschreven in het jaar 1443, Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden* I, 151-152. Late boetebepalingen in ponden bijvoorbeeld in 1541 en 1542, idem, 303, 305-306. Het kan deels om oude voorschriften gaan die opnieuw werden afgekondigd.

⁸⁷ Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden* I, 21 (27-2-1436).

⁸⁸ Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden* I, 311-360, vooral 348-351 nr. C.

⁸⁹ Voor de verhandeling over de zilvermunten in deze alinea is voornamelijk gebruik gemaakt van de gedetailleerde en heldere beschrijving van Marsilje, *Financiële beleid Leiden*, 174-223.

⁹⁰ De reglementen vermelden daarnaast nog onder andere botdragers, braspenningen en Vlaamse groten, die vanaf het einde van de veertiende eeuw of begin vijftiende eeuw op de markt waren. Datering aan de hand van deze munten is echter ondoenlijk, omdat zij nog tot in de zestiende eeuw en later als rekenmunten werden gebruikt. De eveneens vermelde stuivers, die een koers hadden van 2 groot en de opvolger waren van de kromstaarten, kwamen in de Amersfoortse administratie vanaf het einde van de jaren dertig van de vijftiende eeuw voor, bijvoorbeeld in de stadsrekening van het jaar 1438, bnr 1 inv nr 453: 2.

⁹¹ Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, 225-226 nr. 12.

⁹² Een kanttekening is dat in de stedelijke administratie voornamelijk grotere munteenheden voorkwamen. Bepalingen en transacties die in kleine zilveren munten werden vastgesteld, waren het letterlijk nauwelijks waard om bij de overheid te worden geregistreerd. We krijgen via deze bronnen dus maar een beperkt zicht op de geldstroom in de stad. Het kan zijn dat bepaalde muntjes een langer leven hadden dan uit de geschreven bronnen blijkt.

⁹³ Bij de emissie van het jaar 1406 zou de leeuw een koers hebben gehad van 0,25 groot en de halve leeuw van 0,125 groot. De leeuw van de muntslag van 1411 was groter dan zijn voorganger, Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld*, 57, 61-62, 334-335.

muntatelier te Dordrecht weer nieuwe zilvermunten worden geslagen en werd de leeuw opgevolgd door de iets zwaardere tuin. Vanwege koerswijzigingen heette de klinkende betaalmunt leeuw vanaf 1423 oude leeuw, evenals zijn naamgenoot met de halve waarde. Van de leeuw is slechts een enkele vermelding te vinden in de stadsrekening van het jaar 1427 en ook in de raadsnotulen van de jaren dertig komt hij niet meer dan sporadisch voor. In latere rekeningen ontbreekt hij geheel en de halve leeuw heeft in de boekhouding al helemaal geen spoor nagelaten. Naast de oude Vlaamse botjes en de Hollandse tuinen verschenen aan het einde van de jaren twintig de nieuwe zilveren kromstaarten, die sinds 1418 in Vlaanderen werden gemaakt met een gehalte van 1,80 gram zilver en een koers hadden van een dubbele groot. Vanaf 1429 werd de kromstaart ook in Holland aangemunt, zij het met een geringer gehalte van 1,59 gram zilver, en ook de Utrechtse bisschoppen hebben deze munt geïmiteerd. In de Amersfoortse stadsrekening van 1427 staat de dan nog Vlaamse kromstaart al enkele malen genoteerd en vanaf begin jaren dertig zou hij voor enkele decennia in de stedelijke boekhouding gaan domineren, waarover verderop in dit hoofdstuk meer.

De besproken zilveren muntjes uit de boetebepalingen van de gildereglementen beduiden dat een groot deel van de verordeningen van deze organisaties ouder is dan de tijd waaruit de reglementen zijn bewaard gebleven. De verordeningen moeten zijn opgesteld op het moment dat de betreffende munten gangbaar waren. Het reglement van de timmerlieden, dat we kennen van de officiële goedkeuring door het stadsbestuur in het jaar 1466, vermeldt zowel oude botjes als oude leeuwen en is vermoedelijk al ontworpen in de tweede helft van de jaren twintig of uiterlijk in de jaren dertig van de vijftiende eeuw.⁹⁴ Hetzelfde kan gesteld worden voor het statuut van de kramers dat is overgeleverd uit het jaar 1516, maar waarvan een aantal bepalingen, blijkens hun datering, reeds was vastgesteld en aangenomen in januari van het jaar 1498. De daarin genoemde Filipsstuivers en currente stuivers stroken terdege met deze periode. Een flink deel van de verordeningen moet evenwel nog ouder zijn en zal vanwege de voorkomende halve leeuwen en oude leeuw waarschijnlijk uit het einde van de jaren twintig of uit de jaren dertig van de vijftiende eeuw stammen.⁹⁵ In de reglementen van de wolwevers en van de linnenwevers, die zijn bewaard gebleven uit de jaren zeventig van de zestiende eeuw, komt vooral de kromstaart voor als kleine munt.⁹⁶ De betreffende voorschriften kunnen in de jaren dertig van de vijftiende eeuw zijn opgesteld of anders in de volgende decennia, maar uiterlijk in de jaren tachtig toen de currente stuiver, waarvan er twintig in een Rijnse gulden gingen, in de stedelijke boekhouding als rekenmunt zijn intrede deed. Het puntenboek van het dragersgilde van rond het jaar 1530 vermeldt stuivers, Beierse guldens en Karolusguldens, die in die tijd gebruikelijke reken- en/of betaalmunten waren in het Amersfoortse betalingsverkeer en de stedelijke administratie.⁹⁷ Het bewijst eens te meer dat bij de opstelling van verordeningen de gangbare munten werden genoteerd. Er is geen aanleiding om op basis van de munten uit de boetebepalingen een hogere ouderdom van hun statuut te veronderstellen. Wel zou een dergelijke veronderstelling kunnen worden gebaseerd op de hoeveelheden bijenwas die herhaaldelijk in de bepalingen voorkomen.

We moeten rekening houden met de mogelijkheid dat de Amersfoortse beroepsgroepen eerder in beroepsgilden waren georganiseerd dan de officiële statuten, waarvan de oudste sporen leiden naar het tweede kwart van de vijftiende eeuw, doen vermoeden. In de voorschriften van de gilden worden de meeste boetes namelijk uitgedrukt in gewichtsponden bijenwas, die de broeder of zuster bij overtreding van de regels aan het gilde moest voldoen. Op het eerste oog een merkwaardige gewoonte die volledig ontbreekt bij de boetebepalingen in de stedelijke wetgeving. De bijenwas kwam ten goede aan het gilde dat

⁹⁴ Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden* I, 67-73.

⁹⁵ Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden* I, 85-91. Uit het jaar 1498 is het punt 26 en wellicht ook 27.

⁹⁶ Bnr 1 inv nr 2087 (1574); inv nr 2089 (1579).

⁹⁷ Bnr 1 inv nr 2085 (ca 1530; kopie ca 1600).

het aanwendde voor de kaarsverlichting bij de diensten op het gildealtaar. Het voorkomen van boetes in was kan als aanwijzing dienen van het onderhouden van een eigen altaar. Tot in de zestiende eeuw werden er verordeningen aan de reglementen toegevoegd die betalingen in was voorschreven, hoewel er soms bij werd vermeld hoe hoog de geldswaarde van een pond was in die tijd was.⁹⁸ Met het verbod op de openbare uitoefening van het Rooms-katholieke geloof in het jaar 1580 verdwenen de wasboetes uit de voorschriften. In het reglement van de goud- en zilversmeden, dat in 1599 door het Amersfoortse stadsbestuur werd aangenomen, komen we dergelijke wasboetes dan ook niet tegen.⁹⁹ Het is opvallend dat er zo veel boetes in was werden uitgedrukt, terwijl er daarnaast toch talrijke in geld zijn vastgelegd. Naast het simpele feit dat de hoeveelheden was nodig waren voor de altaardiensten moet hiervoor nog een andere verklaring zijn.

Het werd door stadsbesturen in de late middeleeuwen vaak als bedreigend ervaren wanneer een groep handwerkslieden over een ruime eigen geldkas beschikte. De beroepslieden zouden met het geld wapens kunnen financieren om hiermee in tijden van onrust tegen de magistraat in verzet te komen teneinde meer invloed in het bestuur van de stad te krijgen. De patriciërs van de magistraat – in veel steden overwegend grondbezitters en kooplieden – waren sowieso niet enthousiast over het verenigen van handwerkslieden in gildeverband, want het konden broeinesten van opstandigheid worden. Inmenging van sociale middengroepen in het bestuur werd geschuwd.¹⁰⁰ Reden waarom vrijwel nergens een groter aantal beroepsverenigingen tegelijkertijd tot officiële gilden werd verheven, ieder gilde moest dat afzonderlijk nastreven waardoor dit verspreid over de tijd plaatsvond. De opstandigheid van de gilden had zich in Vlaanderen al vroeg bewezen en ook in Utrecht hadden ze zich met geweld invloed in het bestuur verworven. Zelfs al was hun rol in de politiek van de Domstad al sinds de jaren 1304 en 1341 constitutioneel vastgelegd, dan nog konden de gilden zich soms met machtsvertoon manifesteren en hun wil doordrukken, zoals in de troebelen van het jaar 1525 gebeurde.¹⁰¹ Van diverse streken in de Nederlanden is bekend dat de beroepslieden van de autoriteiten geen toestemming kregen om zich tot autonome gilden te organiseren uit angst voor oproer, zoals bij steden in Waals-Vlaanderen, in Artois, in Doornik (tot 1423), in Gelre (Arnhem 1406) en in Holland, met als bekendste voorbeeld Leiden. In deze textielstad was het de beroepslieden slechts toegestaan om zich te verenigen in religieuze broederschappen, die in de praktijk vermomde gilden werden.¹⁰² Bijdragen aan de beroepsvereniging en boetes werden daar voornamelijk in hoeveelheden was voldaan, wat vanwege de religieuze doeleinden geen achterdocht wekte van het stadsbestuur. Het is vanuit deze optiek dat we de mogelijkheid moeten openlaten dat in Amersfoort een aantal beroepsgroepen zich eerder in gildeverband heeft georganiseerd dan het tweede kwart van de vijftiende eeuw. Wellicht was er bij sommige beroepsgroepen in het eerste kwart van de vijftiende eeuw of al in de veertiende eeuw gildenvorming zichtbaar, waarbij hun gezamenlijke activiteiten en regels voornamelijk bestonden uit organisatorische en religieuze zaken en er

⁹⁸ Voorbeelden van wasboetes in de zestiende eeuw bij het weversgilde: bnr 1 inv nr 2089: punt 63 (1541) en punt 59 (1579). In 1553 gold een pond was voor 4 stuiver (punt 65) en in 1620 voor 10 stuiver (bladzijde 30). De bepalingen van na 1580 in dit reglement bevatten geen wasboetes meer. De aanname dat wasboetes hoe later hoe minder in de reglementen voorkwamen: Overvoorde en Joosting, *Gilden van Utrecht* I, CLI.

⁹⁹ Luijt en Houtman, *Ordonnantie*. Op 18 maart 1580 stemde het Amersfoortse stadsbestuur in met de order van de Staten van Utrecht om de uitoefening van de Rooms-katholieke religie te beëindigen, bnr 1 inv nr 13: 246.

¹⁰⁰ Wyffels, *Oorsprong der ambachten*, 92-101. Onder het wakend oog van het stadsbestuur moesten de gilden te Kampen in hun statuten expliciet opnemen dat hun vergaderingen geen gevaar voor de stad mochten betekenen, Haze, *Nijverheid, gilden en kleinhandel*, 74-77.

¹⁰¹ Van Kalveen, 'Gildenbeweging van 1525'; idem, 'Bijdrage tot de geschiedenis'.

¹⁰² Wyffels, *Oorsprong der ambachten*, 25-26, 141-142; Benders en Bosch, 'Samenleving en economie', 170; Goudriaan, 'Gilden en broederschappen', 22-23; Lourens en Lucassen, 'Oprichting en ontwikkeling', 49; Van Eeghen, *Gilden, theorie en praktijk*, 11, 44.

nog nauwelijks sprake was van een gezamenlijke kas, maar hoofdzakelijk van inkomsten in bijenwas voor godsdienstig gebruik. Van het jaar 1337 is gedocumenteerd dat naast Sint-Joris ook Sint-Nicolaas beschermheilige van de stadskerk was. Dit kan een aanwijzing zijn dat de kooplieden reeds in die tijd een altaar of een broederschap hadden.¹⁰³ Misschien hebben de patricische families die in Amersfoort de bestuursmacht deelden door het in hun ogen negatieve voorbeeld van de nabijgelegen zusterstad Utrecht een restrictief beleid gevoerd ten aanzien van de gildevorming en mochten de beroepen in de Eemstad zich slechts voor religieuze doeleinden verenigen, zoals dat vermoedelijk ook in Zwolle en zeker in een aantal Hollandse steden gebeurde.¹⁰⁴ Het zou kunnen verklaren waarom het reglement van de dragers, dat we pas kennen van rond het jaar 1530, overwegend uit wasboetes bestond. De kern van het reglement zou meer dan een eeuw ouder kunnen zijn, de dragers maakten in 1436 immers al deel uit van de officiële gildenvertegenwoordiging in de stedelijke processies. De mogelijkheid van een hogere ouderdom van sommige beroepsgilden op basis van de wasboetes is echter sterk hypothetisch en laat zich voor Amersfoort vooralsnog niet onderbouwen met archivalisch bronmateriaal.¹⁰⁵ Rest ons op basis van de bevindingen van de historicus Epstein op te merken dat de gilden als georganiseerde beroepsgroepen vaker ouder waren dan hun reglementen en dat de gezamenlijke religieuze activiteiten dikwijls voorafgingen aan de formele erkenning als autonoom beroepsgilde.¹⁰⁶

Gildevorming te Amersfoort vergeleken

Vatten we de vroegst traceerbare ontwikkeling van de Amersfoortse beroepsgilden samen, dan kunnen we constateren dat in het tweede kwart van de vijftiende eeuw een golf van gildevorming heeft plaatsgevonden die in het openbaar zichtbaar en erkend werd en in officiële reglementen werd geformaliseerd. In de jaren dertig hadden ongeveer twaalf gilden een vaste plaats in de grote stedelijke processies en was hun onderlinge volgorde en hiërarchie in de stedelijke stukken vastgelegd. Vier gilden kregen een eigen altaar en minstens twee andere bleken daar al over te beschikken. Het schippersgilde was reeds verenigd in een broederschap, wat vermoedelijk voor meer gilden gold. De twaalf verenigingen van beroepslieden werden gilden genoemd en van meerdere laat zich een eigen bestuur van oudermannen en raadslieden bewijzen. De schoenmakers kregen en de snijders hadden al langer een monopolie op de beroepsuitoefening in de stad. Daar de oudst bewaard gebleven raadsbesluiten van het stadsbestuur, die voor deze periode de belangrijkste bron zijn, dateren uit de tweede helft van de jaren dertig, is het moeilijk om verder terug te kijken. De gildevorming moet echter al enige jaren in gang zijn geweest, want de rij hoofdberoepen uit de processieopstelling kwam niet zomaar uit de lucht vallen. Misschien is de overwinning op het leger van Filips van Bourgondië in het najaar van 1427 een aanjager geweest voor het emancipatieproces van de ambachtelijke middengroepen in de stad, zoals dat ook de eeuw daarvoor bij de Guldensporenslag het geval was geweest in Vlaanderen. De triomf was immers mogelijk gebleken door de uiterste inspanning en samenwerking van de gehele stadsbevolking, wat de saamhorigheid een enorme stimulans moet hebben gegeven, getuige

¹⁰³ Palmboom, 'Kerkgeschiedenis', 174; Van Kan, 'Zielenheil', 49 (nt 94). Niet alleen broederschappen, maar meer nog particulieren stichtten altaren, dus dit feit hoeft niet te wijzen naar een beroepsgroep.

¹⁰⁴ Voor Zwolle: Berkenvelder, 'Gilden te Zwolle', 19-20, 26-27.

¹⁰⁵ De opgave van nul beroepsgilden te Amersfoort rond het jaar 1400 in het overzicht van Lourens en Lucassen zal vooralsnog ongewijzigd blijven, 'Oprichting en ontwikkeling', 62.

¹⁰⁶ Epstein, *Wage labor and guilds*, 62-63, 68, 80, 85-86, 156-157. In Vlaanderen en ook in Utrecht en Kampen zijn de beroepsgilden zeker niet voortgekomen uit religieuze broederschappen, Wyffels, *Oorsprong der ambachten*, 140-145; Overvoorde en Joosting, *Gilden van Utrecht I*, CLIII-CLVI; Haze, *Nijverheid, gilden en kleinhandel*, 89-90, 99, 124. De bewering van Halbertsma 'Hoewel de oudste bescheiden, op de Amersfoortse gilden betrekking hebbende, uit de 15de eeuw stammen, terwijl veilig mag worden aangenomen dat de stad deze broederschappen reeds in de 13de eeuw kende' is onwaarschijnlijk en ongefundeerd, *Zeven eeuwen*, 41.

het draperen van buitgemaakte vaandels in de stadskerk en de instelling van een extra herdenkingsprocessie. De politieke macht hebben de beroepslieden er niet mee verkregen, maar waarschijnlijk wel de ruimte voor autonomie.¹⁰⁷ Er is echter nauwelijks bewijs om deze hypothese te staven. Wel kan worden aangevoerd dat een belangrijk deel van de reglementen van diverse gilden in de tweede helft van de jaren twintig en in de jaren dertig moet zijn tot stand gekomen, wat blijkt uit de zilveren muntjes uit die tijd, die in de boetebepalingen staan genoteerd. Van sommige beroepsgilden kan de organisatie nog ouder zijn indien het waar is dat de boetebepalingen die in ponden was zijn gesteld, duiden op een vroegere fase waarin het oogmerk van de gilden overwegend religieus moet zijn geweest. Hoe dat ook zij, in de loop van de vijftiende en de zestiende eeuw – en nog later – zijn de gildereglementen met nieuwe bepalingen aangevuld en zijn er twee nieuwe gilden van de bakkers en de van bijenhouders bijgekomen, wat het totaal aantal beroepsgilden vóór de aansluiting van de stad bij de Opstand in het jaar 1579 op ongeveer veertien bracht.

Volgens de beschreven chronologie kwam de ontwikkeling van de beroepsgilden in Amersfoort laat op gang. In Amsterdam en Gouda lijkt de emancipatie van de gilden meer dan een generatie eerder van de grond te zijn gekomen, want al vóór 1400 zijn daar duidelijke tekenen van gildevorming waar te nemen. Andere steden, zoals Gorinchem, Rotterdam en Kampen volgden spoedig en verleenden vanaf het begin van de vijftiende eeuw aan enkele beroepen de status van gilde.¹⁰⁸ Amersfoort lijkt hier later mee te zijn begonnen, maar liep in het gelid bij de Stichtse zusterstad Zwolle, waar in het jaar 1433 de volgorde van de beroepen voor de processies werd vastgelegd en de publiekrechtelijke erkenning van de gilden zich in een stroomversnelling bevond.¹⁰⁹ Misschien hadden de beroepslieden in de Stichtse steden de politieke wind mee na de benoeming in 1423 van de postulaat Rudolf van Diepholt als landsheer, die met steun van de steden een succesvolle strijd voerde voor een blijvende onafhankelijkheid van het Sticht. De ontwikkeling in het Gelderse Arnhem lijkt hiermee parallel te lopen. Aanvankelijk werd het de beroepslieden in het jaar 1406 door de magistraat en de hertog verboden om ‘gilde te hebben’, maar vanaf het tweede kwart van de vijftiende eeuw moet de emancipatie van de gilden er toch van start zijn gegaan. Vanaf de jaren tachtig bereikte een conglomeraat van beroepsgilden zelfs wetmatige invloed op het stadsbestuur.¹¹⁰ Andere Gelderse steden waren Arnhem voor en kenden rond 1400 al enkele beroepsgilden, zoals Zutphen en Venlo.¹¹¹ In een aantal grote Hollandse steden als Haarlem, Leiden en Delft schijnt de officiële erkenning van beroepsgilden in de loop van de vijftiende eeuw zeer terughoudend op gang te zijn gekomen en werden zij vooral in de eerste helft van de zestiende

¹⁰⁷ Na het overlijden van bisschop Frederik van Blankenheim in 1423 ging het Sticht door een periode van politieke onrust, waarbij Amersfoort een deel van het jaar 1426 werd bezet door vijandige Gelderse troepen. Met steun van de nieuwe landsheer, de postulaat Rudolf van Diepholt, werd de stad hiervan bevrijd. Deze episode kent enige gelijkenis met de periode voorafgaand aan de Guldensporenslag in de zin dat Vlaanderen vanaf 1297 een Franse bezetting moest verduren en de beroepsgilden uit de steden in de strijd voor onafhankelijkheid de steun kregen van hun graaf. Wellicht heeft landsheerlijke steun ook bij de emancipatie van de Amersfoortse beroepsgilden een rol gespeeld. Een argument tegen is dat in de zusterstad Kampen, die dezelfde vorst erkende, reeds in de jaren 1419 tot 1422 enkele gilden een officieel statuut kregen, Haze, *Nijverheid, gilden en kleinhandel*, 65-66.

¹⁰⁸ Goudriaan, ‘Gilden en broederschappen’, 35-36; Van Eeghen, *Gilden, theorie en praktijk*, 11, 14, 43-44; Lourens en Lucassen, ‘Oprichting en ontwikkeling’, 48-49. Volgens de laatsten ontstonden de gilden te Amsterdam aan het begin van de vijftiende eeuw. Van Eeghen geeft echter bewijzen van gilden uit de veertiende eeuw. Voor Kampen: Haze, *Nijverheid, gilden en kleinhandel*, 61-66; vgl. Alberts, *Oridinarij van Kampen*, VII-VIII.

¹⁰⁹ Berkenvelder, ‘Gilden te Zwolle’, 10-11.

¹¹⁰ Benders en Bosch, ‘Samenleving en economie’, 169-170. Ook zij veronderstellen dat er te Arnhem al in de tweede helft van de veertiende eeuw tekenen van gildevorming zijn waar te nemen.

¹¹¹ Lourens en Lucassen, ‘Oprichting en ontwikkeling’, 61.

eeuw geautoriseerd.¹¹² Amersfoort was ten aanzien van de gildevorming – zoals bij zo veel ontwikkelingen – een echte middenmoter.

Contouren van het brouwersgilde

Ouderdom en reglement brouwersgilde onbekend

Van het bierbrouwersgilde is helaas geen reglement overgeleverd. Hiermee vormt het samen met de gilden van de bouwlieden en de bijlhouwers een uitzondering, want van de overige elf beroepsgilden die vóór het jaar 1579 zijn opgericht zijn er wel statuten bewaard gebleven, zij het soms pas uit de achttiende eeuw. Toch moet er van de brouwers weldegelijk een statuut zijn geweest, want op maandag 12 oktober van het jaar 1506 werd het Sint-Joris- of brouwersgilde vernieuwd en opgericht.¹¹³ Het enige resterende punt met betrekking tot de gildeorganisatie is de regeling over het toetredingsgeld uit het jaar 1572, waarover dadelijk meer.

Mede door het ontbreken van een reglement is het ons niet bekend in welk jaar het brouwersgilde voor het eerst formeel werd opgericht, maar dat weten we eigenlijk van geen enkel beroepsgilde, behalve misschien van de schoenmakers in het jaar 1436. Gezien het feit dat de brouwers in de officiële processieopstelling van 1436 voorkwamen, zouden we mogen aannemen dat het gilde toen reeds bestond. Hierboven zagen we dat de beroepen uit de stoet reeds gilden werden genoemd en dat een aanzienlijk aantal al eigen bestuurders moet hebben gehad. Van de vermelde beroepen zijn de kramers en de brouwers echter later bij de betreffende verordening bijgeschreven, wat kan betekenen dat ze pas nadien als gilde werden erkend. Het schrift is wel van dezelfde hand als de rest van de tekst, dus de toevoeging is waarschijnlijk door dezelfde persoon gedaan. De schrijver van de raadsnotulen uit de jaren 1436 tot 1439 was de stadsklerk Jan Jacobsz wiens naam in de raadsnotulen zelf en op de kaft van een stadsrekening uit 1438 voorkomt. In augustus 1439 werd vervolgens Gijsbert van Stoutenberch in dit ambt benoemd.¹¹⁴ Dit zou betekenen dat de bierbrouwers uiterlijk in het jaar 1439 zouden zijn genoteerd. Toch is er meer voor te zeggen dat de aanvulling op de tekst van de processieopstelling nog in het jaar 1436 zelf is gedaan. Naast de losse tussenvoeging van de kramers worden de brouwers met de stadsregeerders in één pen bijgeschreven aan het einde van de tekst: ‘...met onze raad en dan de brouwers allerlaatste’. De stadsraad werd niet zomaar vergeten, maar liep steevast in de stedelijke processies mee, zoals ongetwijfeld ook de brouwers. De aanleiding voor de aanvulling kan zijn geweest dat het stadsbestuur drie maanden later, op 21 augustus 1436, de sacramentsprocessie officieel bekrachtigde die jaarlijks op 30 oktober werd gehouden ter nagedachtenis aan de gevallenen bij de bestorming van Amersfoort door het leger van Filips van Bourgondië in 1427 – zoals eerder genoemd. De stadsbestuurders en de bierbrouwers waren als hekkensluiters van het seculiere deel van de ommegangen vermoedelijk zo vanzelfsprekend en onomstreden, dat zij mogelijk om die reden niet bij de eerste optekening van de maand mei waren inbegrepen. Later in het jaar werden de beide geledingen voor de formaliteit en volledigheid alsnog toegevoegd. Hieruit volgt dat de bierbrouwers in Amersfoort uiterlijk in het jaar 1436 publieke erkenning genoten en vermoedelijk reeds een beroepsgilde vormden.

De vraag in welke periode het brouwersgilde kan zijn ontstaan is theoretisch – we hebben er immers geen archivalische bewijsstukken over – maar is wel interessant. Er zijn argumenten om gildevorming bij de Amersfoortse brouwers vroeger in de tijd mogelijk te

¹¹² Lourens en Lucassen, ‘Oprichting en ontwikkeling’, 49-50.

¹¹³ Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, 765.

¹¹⁴ Bnr 1 inv nr 1: f 19 (1438), 31v, 183v (1439); inv nr 453 (1438) kaft. Over het klerkambt: Alberts, ‘Stedelijke financiën’, 26-27; Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, 710-724.

achten, wellicht al aan het einde van de veertiende eeuw, toen de stad door de kritische grens van tweeënhalft duizend inwoners heen groeide, die door historici voor het hebben van enkele gilden wordt verondersteld.¹¹⁵ Zo kunnen we de Amersfoortse situatie spiegelen aan die in de concurrerende Hollandse biersteden.¹¹⁶ In Delft moet al in 1340 een brouwersgilde zijn geweest, dat vervolgens pas weer in het jaar 1487 is gedocumenteerd. Van Gouda is aangetoond dat de oudste opgave van gilden weliswaar dateert uit het jaar 1404, waarin hun volgorde in de stedelijke processies werd voorgeschreven, maar dat de meeste hiervan al in de voorgaande eeuw moeten hebben bestaan. Hiertoe behoorden ook de bierbrouwers, die hun bedrijf in de tweede helft van de veertiende eeuw tot grote bloei zagen komen en die in het jaar 1371 al gezamenlijk een staking organiseerden.¹¹⁷ Ook in Haarlem moet het bierbrouwersgilde al in de veertiende eeuw aanwezig zijn geweest. Het bezat toen waarschijnlijk een eigen kapel met altaar in de Sint-Bavokerk. In het jaar 1407 werd een uitgebreid reglement op de brouwerij aangenomen door het stadsbestuur, dat door of in samenwerking met het brouwersgilde was opgesteld, waaruit we kunnen afleiden dat het gilde al langer moet hebben bestaan. Lidmaatschap van het gilde blijkt uit deze verordening dan ook een normale vereiste voor het brouwersberoep te zijn geweest.¹¹⁸ Genoemde steden waren weliswaar twee tot vier keer groter dan Amersfoort, maar de commerciële bloei van de biernijverheid maakt het bestaanbaar dat de brouwers uit de Eemstad zich in het laatste kwart van de veertiende eeuw of uiterlijk in het eerste kwart van de vijftiende eeuw tot een beroepsgilde hebben geformeerd. Zoals we in het vorige hoofdstuk zagen, was het aantal brouwers toen in ieder geval groot genoeg om een eigen beroepsvereniging te rechtvaardigen. Uit ontwikkelingen in Vlaanderen weten we dat het de grote beroepsgroepen uit de levensmiddelenproductie en exportnijverheid waren die als eerste corporaties hebben gevormd.¹¹⁹ Te Amersfoort moeten de bierbrouwers in de veertiende eeuw één van de grootste beroepsgroepen zijn geweest en werkten zij toen nog voornamelijk voor de export. Een bijkomend argument is dat in Amersfoort waarschijnlijk vanaf de jaren zestig van de veertiende eeuw de belasting op het bier is uitgebreid – zoals in het vorige hoofdstuk bleek – wat controle op de bedrijfstak vanuit de overheid moet hebben gestimuleerd in verband met de uitvoerbaarheid van de inning. De registratie van wie bier brouwde en dus accijns moest betalen en wie niet moet door het stadsbestuur of door bestuursleden van een beroepsorganisatie zijn uitgevoerd, waardoor de (toetreding tot de) beroepsgroep moet zijn geformaliseerd. Een vroege publieke erkenning van de bierbrouwers als corporatie in de stad kan ten slotte worden vermoed door de verbinding van de stedelijke beschermheilige Sint-

¹¹⁵ Lourens en Lucassen stellen voor de situatie rond het jaar 1400 dat een stad ongeveer 2.500 inwoners moest tellen om meer dan één gilde te hebben, 'Oprichting en ontwikkeling', 46. Ook in een latere publicatie is deze drempel gehandhaafd, De Munck, Lourens en Lucassen, 'Establishment and distribution', 36. Amersfoort telde rond 1375 ongeveer 1.800 en rond 1450 ongeveer 3.300 inwoners, Snieder, 'Stad en bevolking', 85.

¹¹⁶ Over de brouwersgilden in de Hollandse steden: Yntema, *Brewing industry*, 218-261; Unger, *History of brewing*, 199-221. Volgens Lourens en Lucassen kreeg Delft pas een brouwersgilde in 1487, 'Oprichting en ontwikkeling', 49.

¹¹⁷ Goudriaan, 'Gilden en broederschappen', 35; Hulshof, 'Goudse ambachtsgilden', 65. Deze historici hanteren een ruimere definitie van gilden dan Lourens en Lucassen. Ook wanneer religieuze bepalingen de gildebrieven overheersen, erkennen zij de verenigingen als gilden, zo ook Van Eeghen over Amsterdam, *Gilden, theorie en praktijk*, 8-9. Lourens en Lucassen doen dit pas zodra de organisatorische autonomie en economische bemoeienis van het gilde zijn aangetoond. In de oudste gildebrieven te Gouda blijkt vaak nog geen sprake te zijn van economische regulering door het gilde, Goudriaan, 'Gilden en broederschappen', 21, 35; Hulshof, 'Goudse ambachtsgilden', 67, 69, 72. De bierbrouwers zijn daar later bij de processievolgorde van 1404 bijgeschreven, wat zou pleiten voor een jongere datum van oprichting van het gilde, Hulshof, 'De gilden', 87; zie ook afbeelding verordening processievolgorde op bladzijde 20 van betreffende bundel.

¹¹⁸ Van Loenen, *Haarlemse brouwindustrie*, 107, 111. Huizinga, *Rechtsbronnen Haarlem*, 113-119; over het lidmaatschap punt 21. In Utrecht werd het bierbrouwersgilde in 1433 opgericht als vervanger van het gilde van de opstandige vleeshouwers. Overvoorde en Joosting, *Gilden van Utrecht I*, XXIV-XXVIII. .

¹¹⁹ Wyffels, *Oorsprong der ambachten*, 18-21, 83, 145.

Joris aan dit ambacht, waarop verderop zal worden ingegaan. Al met al waren er met name vanaf het laatste kwart van de veertiende eeuw enige factoren aanwezig die de mogelijkheid van een vroegere gildevorming door de bierbrouwers dan bij andere beroepen zouden kunnen rechtvaardigen. Of de organisatie van de brouwers in de tijd helemaal zou zijn terug te voeren op het ontstaan van de stad, waarbij zij als beroepsgroep heerlijke banplichten en privileges zouden hebben gehad tegenover de bisschop of diens ambtenaar, rond wiens vronhoefe zij zich immers hadden gevestigd, is niet bekend.¹²⁰ Ons onderzoek heeft zich niet op de twaalfde en dertiende eeuw gericht en van bevindingen van andere schrijvers over de lokale geschiedenis van Eemland is hierover niets gebleken. Buiten het betalen van het verplichte gruitgeld zijn er geen sporen van verplichte leveringen van bier aan de bisschop noch enige privileges, zoals ontheffing van militaire dienst, van de Amersfoortse brouwers bekend. De grote hoeveelheden bier die de vorst in de jaren zeventig van de veertiende eeuw uit de Eemstad betrok werden met klinkende munt betaald en waren niet op enige banrechten gebaseerd.

Ondanks de genoemde argumenten die de mogelijkheid van een vroege organisatie door de brouwers ondersteunen, hoeft dit niet vanzelfsprekend te betekenen dat het stadsbestuur het gilde al gelijk een autonome status heeft verleend met zeggenschap over de toetreding tot de beroepsgroep of bepalende invloed op de beroepsgerichte voorschriften. Uit de uiteenzetting die hieronder volgt zal blijken dat juist het grote belang van de werkgelegenheid en de belastinginkomsten ervoor heeft gezorgd dat het bedrijf onder strakke controle en toezicht van de overheid bleef staan. Mocht er al vroeg een brouwersgilde hebben bestaan, dan zal het vooral een religieus, ceremonieel en sociaal karakter hebben gehad, zoals bij een broederschap.

Regelgeving en gildezaken

Zoals hierboven is gesteld heeft het brouwersgilde geen statuut nagelaten, zodat we weinig weten over allerhande organisatorische, sociale of religieuze kwesties. Enige andere gildedocumenten die iets over het reilen en zeilen kunnen zeggen, zijn evenmin bewaard gebleven. Toch zijn er nog verscheidene verordeningen met betrekking tot de productie en verkoop van bier bekend die echter niet op last van het brouwersgilde, maar door de stedelijke overheid werden uitgevaardigd. Het stadsbestuur bestierde het economische beleid van het gilde. Dat gold overigens niet alleen voor de bierbrouwers, maar evenzeer voor diverse andere beroepen in de stad – wat gelijk de verhouding tussen overheid en beroepsgilden in de meeste steden van de Noordelijke Nederlanden weergeeft. Vaak had dit te maken met het voorkomen van belastingontduiking bij de verkoop en werden vaste verkoopplaatsen, vaste maten en vaste procedures voorgeschreven. Soms greep de overheid in met het oog op de hygiëne, zoals met maatregelen over het afvoeren van visafval of een verbod op het laten rotten van vlas in de grachten. Soms ook werden maatregelen genomen om consumenten te beschermen door maximumprijzen of normgewichten voor brood vast te stellen of werd aan vleeshouwers voorgeschreven hoe ze ossenvlees en koeivlees gescheiden moesten presenteren op hun verkoopbanken. Over de bedrijfsuitoefening van diverse ambachten zijn er stedelijke verordeningen terug te vinden in de bewaarde resolutieboeken van het stadsbestuur. De meeste bemoeienis kregen de bedrijfstakken die voor veel werkgelegenheid en accijnsinkomsten zorgden en een naam hadden hoog te houden in de exportnijverheid, zoals de textielbedrijven en de bierbrouwerijen. Voorschriften konden voor deze bedrijven zeer uitgebreid zijn. Bij wijzigingen werd weliswaar met de vaklieden overleg gepleegd, maar de magistraat kondigde de bepalingen af ook al leidde dit soms tot felle protesten, zoals in het jaar 1555 bij de invoering van een nieuw reglement voor de draperie, de productie van wollen

¹²⁰ Deze ontwikkeling is gebleken bij de beroepsgroep van bierbrouwers in de steden Huy, Kamerijk en Regensburg, Akkerman, *Ontstaan der ambachtsgilden*, 91-110.

lakens. De textielwerkers organiseerden een staking, maar haalden bakzeil toen het stadsbestuur in zijn besluit bleef volharden.¹²¹ In het jaar 1538 was er al een uitgebreid reglement voor de textielnijverheid ingevoerd waarin allerlei richtlijnen voor de bedrijfsvoering en andere economische zaken puntsgewijs waren vastgelegd. Deze economische bepalingen uit beide jaren komen opvallend genoeg niet terug in het gildeboek van de wolwevers, zoals we dit kennen uit een optekening uit het jaar 1579, waarin vooral punten van meer organisatorische aard zijn opgenomen. We kunnen hieraan zien dat de gildestatuten slechts een deel van de bepalingen met betrekking tot een bedrijfstak bevatten en dat een niet minder belangrijk en vooral bedrijfseconomisch deel in de stedelijke verordeningen moet worden gezocht.

De autonomie van de gilden in economische zaken was beperkt. Weliswaar waren de leden vrij om te vergaderen en mochten ze besluiten nemen, maar bij belangrijke wijzigingen in de regelgeving moesten steevast twee afgevaardigden van het stadsbestuur in de morgenspraak aanwezig zijn die vervolgens de nieuwe regels aan het overige stadsbestuur ter goedkeuring voorlegden. Na akkoordbevinding van de raad werden de regels van overheidswege publiekelijk gemaakt. Vanaf het jaar 1544 werd de autonomie van de beroepsgilden op last van keizer Karel V verder aan banden gelegd, doordat ze voortaan aan de schout toestemming moesten vragen om in zijn bijzijn te vergaderen en ze zelfs zijn toestemming nodig hadden om hun jaarlijkse feestmaal te mogen vieren. Dat dit beslist geen dode letter was bewijzen talrijke notities in het ambtsdagboek van burgemeester Cornelis Volkensz uit het jaar 1555.¹²² Net als de textielwerkers dienden de brouwers zich te conformeren aan de regelgeving van het stadsbestuur. Zij moesten zich houden aan de voorgeschreven hoeveelheden grondstoffen voor de brouwsels, de maximale productieomvang, de vaste verkoopprijzen, de afdracht van de brouwaccijns, de maten van de biertonnen en andere voorschriften. Bij nieuwe verordeningen werden de brouwers opgeroepen om op het stadhuis de eed af te leggen en hun trouw te bezweren, zoals in de jaren 1602 en 1603 het geval was toen de maat van de bierton werd verruimd tegen de zin van veel leden van het brouwersgilde.¹²³

Het bestuur van het brouwersgilde was in handen van een ouderman, die jaarlijks werd gekozen. In een raadsnotitie uit 1464 komen we voor het eerst ene Jan Kamp tegen die als ouderman het brouwersgilde vertegenwoordigde. Waarschijnlijk werd de ouderman ondersteund door enkele ho(ofd)mannen of raadslieden, die eveneens jaarlijks werden gekozen, zoals dat in andere Amersfoortse gilden gebruikelijk was.¹²⁴ De vaste datum voor de verkiezing van het gildebestuur weten we van de brouwers niet, maar dit was meestal de dag van de wijding van het gildealtaar – de kermisdag – of de gedenkdag van de beschermheilige. De ouderman schreef de vergaderingen uit die in de ochtend werden gehouden – de morgenspraak. Een bode verzorgde de communicatie met de leden en de financiën werden beheerd door een busmeester. In Amersfoort waren er voor zover bekend geen speciale gildenhuisen, zoals wel in Vlaamse steden. Sommige gilden vergaderden in stadspoorten, zoals de schippers en de dragers die in de Koppelpoort samenkwamen, maar van de brouwers weten we dat niet. Bijeenkomsten werden in andere plaatsen ook wel bij het altaar in de stadskerk gehouden, dat wel als het domicilie van het gilde werd beschouwd.¹²⁵ Te Kampen

¹²¹ Kemperink, 'Staking in Amersfoort'; Gommers e.a., *Persoonlijke ambtsdagboek*, nrs. 15, 54-55, 83.

¹²² Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden I*, 313-314 (1544); Gommers e.a., *Persoonlijke ambtsdagboek*, nrs 29, 104, 152, 156, 161-162, 164-165, 167, 170-171, 177, 179, 181, 183, 209, 237-238, 255, 267.

¹²³ Bnr 1 inv nr 18: ff 411v-419, 504, 520-524v.

¹²⁴ Er zijn verscheidene namen van oudermannen en busmeesters van het brouwersgilde bekend (zie bijlage 21 kolom 'bijzonderheden'), maar helaas niet van de raadslieden die hen ondersteunden.

¹²⁵ Dambuyne, 'Bezitspatronen en investeringsstrategieën', 155-160; *Tegenwoordige staat*, 3; Thijs, 'Religion and social structure', 162. De confrérie der Delftse brouwers vergaderde in de zeventiende eeuw wisselend bij een van de leden, Van der Hoeven, *Delft*, 61.

vond het ‘gildedrinken’ (teerdag) plaats in het stadhuis, in de stedelijke wijnkelder, in een herberg, in het waakhuis of bij één van de gildeleden thuis.¹²⁶

Over het algemeen heerste er gildedwang in Amersfoort. Wilde iemand een beroep uitoefenen dat onder een gilderegiment viel, dan was hij of zij genoodzaakt hiervan lid te worden. Werd het lidmaatschap ontrokken dan volgde een boete zodra dit aan het licht kwam, welke boete aan het gilde toekwam.¹²⁷ Bij sommige beroepen, zoals de timmerlieden, metselaars, radenmakers en kuipers, die alle onder het timmerliedengilde vielen, lijkt de regel niet al te strikt te zijn toegepast. Het gildereglement spreekt van lieden die in de stad deze beroepen uitoefenden zonder lid van het gilde te zijn.¹²⁸ Bij de bierbrouwers moet gildedwang ook van kracht zijn geweest vanwege de controle van het stadsbestuur op deze beroepsgroep met het oog op de werkgelegenheid en de accijnsinkomsten.¹²⁹ Zo werd Peter Grijp Klaasz in het jaar 1470 bekeurd door de ouderman van het brouwersgilde, omdat deze bier had gebrouwen terwijl wat volgens de stedelijke regels niet mocht.¹³⁰ Het monopolie op het bierbrouwen betrof uitsluitend de commerciële uitoefening van het beroep. Voor sommige kloosters en instellingen en in beperkte mate voor particulieren was het immers toegestaan voor eigen consumptie te brouwen.

Het toetredingsgeld dat werd voldaan bij het aangaan van het lidmaatschap was bij de Amersfoortse gilden niet hoog. Vaak betaalde de aspirant een deel in natura met een aantal waskaarsen en een vat bier of met een kan wijn voor de ouderman. Daarnaast werd doorgaans een geldelijke bijdrage verlangd. Voor het brouwersgilde gold in het jaar 1572 dat een Amersfoortse burger 2 gulden en 6 stuivers moest betalen, iemand van buiten de stad betaalde 3 gulden en kinderen van een overleden brouwer konden tegen een lage vergoeding een verzoek tot lidmaatschap indienen.¹³¹ Het toetredingsgeld stond gelijk aan één tot twee weeklonen van een meester-metselaar en was dus niet hoog.¹³² De tarieven van andere gilden waren vergelijkbaar. Naast de bijdrage voor het lidmaatschap was het hebben van het Amersfoortse burgerschap en het afleggen van de eed een vereiste, wat gold voor alle beroepsgilden.¹³³ De toestemming voor toetreding tot een gilde werd gegeven door de ouderman die soms de aspirant bij de morgenspraak liet solliciteren.¹³⁴ Bij de bierbrouwers kwam het echter voor dat het stadsbestuur zich bemoeide met de toelating tot het beroep. In het jaar 1526 kreeg de burger Gijsbert Mauritsz van het nieuwe stadsbestuur toestemming voor zijn zoon om het brouwersberoep te beginnen, maar misschien was deze gang van zaken uitzonderlijk.¹³⁵ Wel moest het stadsbestuur consent geven om een brouwerijonderneming op een bepaalde plaats op te mogen richten in verband met het vestigingsbeleid voor bedrijven in de stad. We zagen al eerder dat de brouwers hun bedrijf alleen mochten uitoefenen in de binnenstad, het oudste stadsdeel binnen de eerste stadsmuur. Aanvragen voor vestiging op een bepaalde locatie werden soms afgewezen.¹³⁶ Het is niet bekend of er verder eisen werden

¹²⁶ Haze, *Nijverheid, gilden en kleinhandel*, 94-97.

¹²⁷ In 1470 bekeurde de ouderman van de kooplieden ene Gerrit Hendriksz die kramerijwaren verkocht terwijl dat aan hem niet was toegestaan, bnr 1 inv nr 2: f 254. In hetzelfde jaar bekeurden de oudermannen van het schoenmakergilde Tonis Pauw omdat hij vellen inkocht terwijl hij geen gildelid was, idem, f 258.

¹²⁸ Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden* I, 67-73 punt 11, 14, 17; bnr 1 inv nr 1 ff 160v (1438), 167 (1439).

¹²⁹ Van gildedwang was bij de bierbrouwers te Haarlem al sprake in de verordening van 1407, Huizinga, *Rechtsbronnen Haarlem*, 113-119, punt 21.

¹³⁰ Bnr 1 inv nr 2: f 253v (1470).

¹³¹ Bnr 1 inv nr 12: 935 (14-4-1572).

¹³² In 1567 verdiende een meester-metselaar 8 stuivers per dag, bnr 1 inv nr 467: 83, 86. Een Karolusgulden bestond uit 20 stuivers.

¹³³ Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden* I, 27 (1436), 65 (1466), 73 (1466), 231 (1526).

¹³⁴ Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden* I, 65 (1466), 70 (1466), 90 (1516).

¹³⁵ Bnr 1 inv nr 5: 27 (1526).

¹³⁶ Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden* I, 141; bnr 1 inv nr 4: f 22v (1525); inv nr 18: ff 504 (8-1-1603), 506 (24-1-1603), 608 (24-1-1604), 613v (30-1-1604).

gesteld aan de competentie van een brouwer. Waarschijnlijk was het niet vereist een meesterproef af te leggen voordat het brouwberoep mocht worden uitgeoefend. Het verschil tussen een meester en een knecht school slechts in het hebben van een eigen bedrijf en productiemiddelen, waarbij de laatste in dienst was van de eerste. Wel waren de brouwers en hun personeel met een eed gebonden aan de stedelijke receptuur van het bier en vanwege de inning van de brouwaccijns was het van belang dat zij hun productie nauwgezet bijhielden in een register. Een keuring van de kwaliteit van het geproduceerde bier werd echter niet gedaan, tenzij daar van overheidswege aanleiding toe was, bijvoorbeeld bij vermeende belastingfraude.¹³⁷ Vanwege de lage eisen voor deelname aan het brouwersberoep kon het aantal brouwers van jaar tot jaar fluctueren naar gelang de winstverwachting.¹³⁸ Het gildelidmaatschap was te Amersfoort voorbehouden aan de zelfstandig ondernemende brouwers en brouwsters en hun eventuele echtgenoten. Knechten en maagden die bij hen in dienst waren, mochten geen lid zijn, hoewel ze wel aan het regime van het gilde waren onderworpen. In enkele andere plaatsen, zoals te Gouda, Delft, Kampen en ook Hamburg, bestonden wel gilden voor brouwersknechten, maar zij vormden een uitzondering op de regel.¹³⁹ Het gildelidmaatschap kwam ten slotte te vervallen indien iemand zijn burgerschap verloor, wat bijvoorbeeld gebeurde als een brouw(st)er naar een andere plaats verhuisde om daar de Amersfoortse wijze van bierbereiding aan te leren. Nooit mocht hij of zij ooit in de stad terugkeren.¹⁴⁰

Eén van de belangrijkste functies van de gilden was het gezamenlijk vieren van zielmissen ter nagedachtenis van overleden broeders of zusters. Vrijwel alle Amersfoortse gilden hadden hiervoor in de loop van de vijftiende eeuw een eigen altaar gesticht in de Sint-Joriskerk en zo ook de bierbrouwers (zie tabel 36). Een uitzondering vormde het dragersgilde dat zijn altaar in de Onze-Lieve-Vrouwekerk had staan. In welk jaar van de veertiende eeuw (of eerder) het brouwersaltaar is gesticht is onbekend. Vermoedelijk hadden de brouwers geen eigen broederschap, anders was dat in de opgave van de processievolgorde van het jaar 1436 of in de aanhef van het vernieuwde reglement uit 1506 wel weergegeven, maar zeker is dit niet. Het gilde zal waarschijnlijk wel de begrafenis van een overleden broeder of zuster hebben geregeld, zoals dit bij de gilden gangbaar was.¹⁴¹ Alle leden werden geacht bij de begrafenis aanwezig te zijn en van het gilde konden kaarsen en rouwkleden worden gebruikt. Voor het begraven van (bestuurs)leden konden gilden eigen grafsteden hebben. Na de afsplitsing van de linnenwevers van het wolweversgilde maakten de beide beroepen een verdeling van de drie grafsteden in de Sint-Joriskerk, daar waar hun altaar had gestaan. De wolwevers behielden het middelste graf en de twee buitenste zouden aan de linnenwevers

¹³⁷ In Hollandse biersteden werden soms kwaliteitscontroles gehouden in geval er overlast was van brak water in de grachten of wanneer de brouwers werden verdacht de bierkwaliteit stelselmatig te verlagen ter compensatie van de prijsstijgingen van het graan, Van Loenen, *Haarlemse brouwindustrie*, 36-43, 101-103. Yntema, *Brewing industry*, 236-238.

¹³⁸ Over de lage toetredingseisen voor brouwers in Hollandse steden: Van Loenen, *Haarlemse brouwindustrie*, 83-87; Yntema, *Brewing industry*, 231-233. Op basis van accijnsgegevens en gelijkblijvende randvoorwaarden is voor Utrecht berekend dat er in het jaar 1427 naar schatting zesenvijftig bierbrouwers actief waren, twee jaar later zevenendertig en in het jaar 1431 nog maar dertig brouwers, een halvering in vier jaar, Alberts, *Gruit tot kuit*, 37.

¹³⁹ Hulshof, 'De gilden', 89-90; Alberts, *Ordinarii van Kampen*, VIII; Bing, *Hamburgs Bierbrauerei*, 68.

¹⁴⁰ Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden* I, 141. Het ging om burgers die zonder toestemming van het stadsbestuur buiten de stad gingen 'voorbrouwen'. Door ons vertaald met iets voordoen, aanleren. Het werkwoord zou ook kunnen betekenen dat het brouwen werd uitbesteed aan werkers buiten de stad omdat dit mogelijk goedkoper was. Zie beide vertalingen bij 'voorbakken' van brood in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* <http://gtb.inl.nl>.

¹⁴¹ Het verzorgen van begrafenis was zo'n vanzelfsprekende taak van gilden dat het stadsbestuur zelfs moest voorschrijven dat gilden alleen hun eigen leden mochten begraven. Gildekaarsen en rouwkleden mochten niet voor de begrafenis van anderen worden gebruikt, Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden* I, 58 (1464).

toekomen. De laatste namen ook een deel van de rouwklenden over.¹⁴² De beroepsgilden leverden meestal geen geregelde ondersteuning aan zieke of arme leden. Vóór de Nederlandse Opstand in de zestiende eeuw kwam hulp aan behoeftige leden in de steden van de Noordelijke Nederlanden nog slechts sporadisch voor.¹⁴³ Met het verbod op de publieke uitoefening van de Rooms-katholieke religie in 1580 werden talrijke broederschappen stilaan opgeheven en ontstond een gat in de hulpverlening. Vanaf die tijd kwam die taak steeds meer bij de gilden te liggen die hun arme en zieke leden enige ondersteuning konden bieden uit de geldelijke pot ('bus') die gevuld werd met toetredings- en lidmaatschapsgelden en boetes.

De Amersfoortse gilden hadden geen rol in de verkiezing van het stadsbestuur, waarvan de zetels rouleerden onder de ongeveer vijftig aanzienlijkste families. In hoofdstuk 10 zal worden nagegaan in hoeverre er bierbrouwers onder hen waren om zo enig idee te hebben van de potentiële invloed van beroepslieden op het stedelijke beleid. Evenmin hadden de gilden aandeel in het stadsleger. De kern hiervan bestond uit de schutterij, waarvan het lidmaatschap vrijwillig was. Aanvankelijk bestond er één schutterij genaamd de 'Schutters op de Kamp'. Vanwege de uitbreiding van de stad en wellicht ook als uiting van trots of emancipatie van burgers die niet in de beroepsgilden waren verenigd, werd in het jaar 1444 een nieuwe schutterij opgericht als de 'Jonge schutters (op de Kamp)' en twee jaar later nog de 'Schutters Buiten de Rodetoren', welke afdeling oefende in de Doelen aan de oostzijde van de Langestraat tussen de Scherbierstraat en de Zuidsingel, waar ook de Stadsramen stonden. De oude Schutters op de Kamp bleven bestaan, want in 1457 werden alle drie schutterijen in de stadsrekening van dat jaar genoemd.¹⁴⁴ In het jaar 1528 werd een afdeling 'Nieuwe schutters' opgericht die vuurwapens hanteerden en hun verzamelplaats hadden in de Twijstraat achter het stadhuis. Een jaar daarvoor was een aantal beroepsgilden voor het onderhoud en de munitie van een aantal haakbussen verantwoordelijk gesteld, maar kennelijk hoefden zij die niet zelf te hanteren.¹⁴⁵ Het aantal schutterijen blijkt in de zestiende eeuw toch weer tot twee te zijn ingeperkt, misschien vanwege bezuinigingen in rustiger tijden. Als het aan een burgemeester van het jaar 1578 had gelegen waren de beide schutterijen tot slechts één geheel samengevoegd, mochten ze één keer per jaar 'de papegaai schieten' en een feest houden om daarna ieder naar zijn eigen bezigheden terug te keren en vooral geen invloed te hebben op politieke zaken.¹⁴⁶ Meer nog dan beroepsgilden konden schutterijen broeinesten van opstandigheid zijn. Naast de schutterijen werd de defensie gevormd door de manlijke burgers die de plicht hadden om bij toerbeurt wacht te lopen en om in oorlogstijd mee te helpen bij de verdediging van de stad. Voor de mobilisatie was de stad in drie wijken verdeeld: de Breul, de Langestraat en de Krommestraat. Deze indeling gold zowel in de vijftiende als in de zestiende eeuw, maar gezien de namen van de binnenstadswijken zal de organisatie al van vroegere tijden stammen. In tegenstelling tot het gebruik in de zusterstad Utrecht speelde de Amersfoortse gilden in de militaire organisatie geen rol, zij het dat iedere beroepsman in zijn stadsdeel opkomstplicht had.¹⁴⁷

¹⁴² Bnr 1 inv nr 18: f. 419.

¹⁴³ Bos, 'Mutual aid'; Goudriaan, 'Gilden en broederschappen', 30-32; Hulshof, 'Goudse ambachtsgilden', 72-74; De Ridder, 'Ondersteuningsfondsen', 108-109; Overvoorde en Joosting, *Gilden van Utrecht I*, LXVIII-LXIX; Slokker, *Ruggengraat van de stad*, 170-187; Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust*, 511.

¹⁴⁴ Bnr 1 inv nr 454 (1457): 61. De oprichtingsstatuten van de beide nieuwe schutterijafdelingen zijn afgedrukt in Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, 216-228. Over de plaats van de 'Rodentorensedoelen': Halbertsma, *Zeven eeuwen*, 64.

¹⁴⁵ Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden I*, 235 (1527), 245 (1528).

¹⁴⁶ In stedelijke rekeningen en verordeningen worden de Schutters op de Kamp (zonder toevoeging van oud of jong) en de Schutters buiten de Rodetoren genoemd, bnr 1 inv nr 462 (1525): 15; inv nr 2267 (1534): 24; inv nr 464 (1436): 34; inv nr 2269 (1539): 34; Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden I*, 295 (1540), 305 (1542). Het relaas van de burgemeester in modernere bewoordingen bij Van Rootselaar, *Amersfoort II*, 428 (1578).

¹⁴⁷ Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden I*, 41 (1438); Van Rootselaar, *Amersfoort II*, 218 (1527), 382 (1571).

Sint-Joris

Bij de vernieuwing van het brouwersgilde op 12 oktober van het jaar 1506 werd het gilde vernoemd naar de heilige ridder Joris, patroon van hun altaar dat in de Sint-Joriskerk stond.¹⁴⁸ Sint-Joris was niet alleen de beschermheilige van de bierbrouwers, maar ook van de stad Amersfoort zelf en van de grote stadskerk. Bovendien was de stedelijke schutterij aan deze martiale heilige opgedragen, wat zowel voor de Schutters op de Kamp als voor de Schutters buiten de Rodetoren gold. Die laatste hoedanigheid was niet bijzonder, want in veel steden was Joris de patroon van de schutterijen en dan met name van de schutters die kruisbogen hanteerden. Afdelingen handboogschutters waren veelal opgedragen aan de heilige Sebastiaan.¹⁴⁹ Joris (Latijn: Georgius) is als heilige in Europa in zwang geraakt vanaf de tijd van de kruistochten in de twaalfde en dertiende eeuw. Hij zou als hemelse ruiter de kruisvaarders meermaals te hulp zijn geschoten in benarde situaties. In die tijd werd hij al afgebeeld als een ridder te paard, gestoken in een witte tuniek met aan zijn arm een wit schild met een rood kruis, zoals ook de tempeliers waren uitgedost. In Europa is de strijd tegen de draak als symbool van het kwaad aan de beeltenis toegevoegd.¹⁵⁰ Hij is de beschermheilige geworden van Engeland, Catalonië en Aragón en was vooral populair bij adellijke heren, die kerken in hun machtsgebied aan deze heilige lieten wijden.¹⁵¹ Zo is Sint-Joris in Nederland patroon geworden van verschillende plaatsen waaronder Bredevoort, De Lier, Ridderkerk en Terborg. In Amersfoort moet de kapel van de bisschoppelijke hof, die in de twaalfde eeuw ter plaatse was gevestigd, reeds aan Sint-Joris zijn gewijd. Deze kapel is vermoedelijk voor het jaar of in het jaar 1248 de plaatselijke parochiekerk geworden en is in fasen uitgebouwd tot de grote stadskerk die nog vandaag zijn naam draagt. De feestdag van de heilige Joris is weliswaar 23 april, maar de kermis of wijdingsdag van de stadskerk moet op 15 september zijn gevierd.¹⁵² De stedelijke gemeenschap heeft Sint-Joris als patroon overgenomen, zodat de beeltenis van de ruiterheilige voorkwam op de vroegste stadszegels uit de dertiende eeuw. Aanvankelijk nog zonder draak, maar die werd toegevoegd op een later zegel dat vanaf het midden van de veertiende eeuw in gebruik werd genomen.¹⁵³ Het rode Joriskruis op een witte ondergrond moet toentertijd al op de stadsbanier zijn afgebeeld en tot op de dag van vandaag is dit het stadswapen van Amersfoort gebleven. Uit de stadsrekening van het jaar 1536 blijkt dat een schilderij van Sint-Joris in het stadhuis op de Hof hing en dat het stadswapen op de gevel was aangebracht.¹⁵⁴

Als schutspatroon van bierbrouwers komt Sint-Joris niet vaak voor. In de Zuidelijke Nederlanden liet Sint-Arnoldus zich graag aanbidden en in de bierstad Haarlem was Sint-Maarten de patroon van het bierbrouwersgilde.¹⁵⁵ In de Hollandse steden Gouda, Delft en Leiden hadden de brouwers Stefanus als heilige, waarbij de brouwers in de Sleutelstad hiernaast ook de heiligen Maria, Joris, Antonius en Cecilia aanriepen.¹⁵⁶ De Amersfoortse

¹⁴⁸ Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, 765.

¹⁴⁹ Sint-Joris werd als patroon van beide schutterijen genoemd in de aanhef van hun oprichtingsstatuten van 1444 en 1446, Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, 217, 223. Joris was bijvoorbeeld ook patroon van de voetboogschutters te Gouda, Hulshof, 'De gilden', 144-146.

¹⁵⁰ In de oudste overlevering was Joris een Romeinse soldaat die als martelaar vanwege zijn christelijke geloof was gedood. In het Byzantijnse Rijk is hij later, afgebeeld als ruiter, de beschermheilige van militairen geworden, in welke hoedanigheid hij door de Europese kruisvaarders werd geadopteerd, Immerzeel, 'Hemelse cavalerie'.

¹⁵¹ Palmboom, 'Kerkgeschiedenis', 172.

¹⁵² Kemperink, 'Kermis en wijdingsjaar', 101.

¹⁵³ Over de stadszegels: Halbertsma, *Zeven eeuwen*, 36-38; Hovy, *Amersfoort in prent*, 17-21.

¹⁵⁴ Bnr 1 inv nr 464 (1536): 69. Er waren in het stadhuis ook schilderijen van Sint-Maarten en van een crucifix.

¹⁵⁵ L. Hendrikman, 'Godelijk vocht' in: Kistemaker en Van Vilsteren, *Bier!*, 120; Van Loenen, *Haarlemse brouwindustrie*, 111-113.

¹⁵⁶ Unger, *History of brewing*, 209.

bierbrouwers zullen zich met Sint-Joris als beschermheilige hebben getooid op het moment dat hun bedrijfstak in grote bloei en in de stad toonaangevend was, wat gold voor de tweede helft van de veertiende eeuw doorlopend tot in het tweede kwart van de vijftiende eeuw, hetgeen grotendeels overeenkomt met de periode waarbinnen het brouwersgilde moet zijn opgericht. Dat de stadsheilige als patroon aan de Amersfoortse bierbrouwers werd toegekend, drukt uit dat er een sterke band bestond tussen de stedelijke gemeenschap, de stadskerk en het brouwersgilde. Niet voor niets hebben ze in de grote ceremoniële ommegangen bij elkaar gelopen met tussen hen de draagbaar met de reliekschrijn van de heilige. Onder de hoede van Sint-Joris kwamen de stad, de kerk en de brouwers samen als één bij elkaar horend geheel. De brouwers profileerden zich met Sint-Joris als schutspatroon als het belangrijkste gilde en bedrijf in de stad.

In het pand met huisnummer 46 aan de zuidzijde van de Krommestraat is in het jaar 1956 een fresco van Sint-Joris gevonden, die vermoedelijk dateert uit het begin van de zestiende eeuw. De afbeelding bevond zich aan de wand van een opkamer boven een gewelfde kelder en had een afmeting van twee bij tweeënhalve meter. We zagen al dat deze straat de meest favoriete vestigingsplaats was voor bierbrouwerijen, dus het kan haast niet anders zijn dan dat er in dit pand een brouwer heeft gewoond en gewerkt. Het is niet verwonderlijk dat een burger die op deze locatie woonde voldoende gefortuneerd was om een kunstenaar opdrachten te geven. De fresco is in de jaren tachtig vakkundig van de muur verwijderd tijdens de verbouwing tot het huidige Italiaanse restaurant San Georgio, dat de naam van de schutspatroon van de brouwers heeft overgenomen. Het is vervolgens aan de noordzijde van het koor van de Joriskerk geplaatst, waar hij nu in zijn vage contouren gelukkig nog is te bewonderen.¹⁵⁷ In het volgende hoofdstuk zal worden onderzocht in welke wijken, welke straten en in welke huizen de Amersfoortse brouwers woonden en werkzaam waren. Kunnen we de identiteit van de brouwer onthullen die in het huis met het fresco van Sint-Joris woonde?

¹⁵⁷ Een aantal krantenknipsel over de vondst en de restauratie uit de jaren vijftig, zestig en tachtig van de vorige eeuw worden in een map bewaard bij Bureau Monumentenzorg. In hetzelfde vertrek is boven een later ingebouwde deur tevens een afgebeelde crucifix gevonden, die eveneens is gerestaureerd en zich in Museum Flehite bevindt.